รำพันพิลาป

ของ

สุนทรภู่

ฉบับชำระใหม่และมีหมายเหตุ

พร้อมด้วยภาพและแผนผังวัดเทพธิดาราม

12082

3112022

ปีนอนสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระมงคลธรรมรังษี

เจ้าอาวาสวัดเทพธิดาราม จังหวัดพระนคร

ณ เมรุ วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร

วันที่ ๑ เมษายน ๒๕๑๐

รำพันพิลาป

ของ

สุนทรภู่

หอสมุดแห่งชาติ
5 มี.ค. 2530
กรมศิลปากร

ฉบับชำระใหม่และมีหมายเหตุ
พร้อมด้วยภาพและแผนผังวัดเทพธิดาราม
หอสมุดแห่งชาติ
จังหวัดเชียงใหม่

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระมงคลธรรมรังษี

เจ้าอาวาสวัดเทพธิดาราม จังหวัดพระนคร

ณ เมรุ วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร

วันที่ ๑ เมษายน ๒๕๑๐

เลขที่ ๒๗.

เลขหมู่ 895.9112082
ส๙๘๑

เลขทะเบียน ๑๑.๓๐๕. ๕๗๐ ๒๕๓

พระมงคลธรรมรังษี

ชาตะ ๑ พฤศจิกายน ๒๔๒๒

มรณะ ๒๔ มีนาคม ๒๕๐๕

ISBN 978-616-7191-12-8

พิมพ์ครั้งที่ ๑ มีนาคม ๒๕๕๓ จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม

ออกแบบปก ภาพประกอบ และรูปเล่ม ชมรมเด็กรักหนังสือ

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด

ประวัติ
ของท่านเจ้าคุณพระมงคลธรรมรังษี อินฺทโชตเถระ
เจ้าอาวาส และ เจ้าสำนักเรียนวัดเทพธิดารามวรวิหาร
อำเภอพระนคร จังหวัดพระนคร

ชาติภูมิ

นามเดิมชื่อ ปาล นามสกุล ชูชัย นามฉายา อินฺทโชโต นามบิดาชื่อ เบี้ย ชูชัย (เป็นกำนัน) นามมารดาชื่อ อ่ำ ชูชัย เกิดวันเสาร์ที่ ๑ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๒๒ ตรงกับวันแรม ๓ ค่ำเดือน ๑๒ ปีเถาะ จุลศักราช ๑๒๔๑ รัตนโกสินทร์ ๙๘ ในรัชกาลที่ ๕ ที่บ้านตลิ่งชัน ตำบลตลิ่งชัน อำเภอบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน ๗ คน คือ

๑. นายบุตร ชูชัย ถึงแก่กรรมแล้ว
๒. ท่านเจ้าคุณพระมงคลธรรมรังษี
๓. นางเผื่อน ถึงแก่กรรมแล้ว
๔. นายสุด ชูชัย "

๕. นางผึ่ง ชูชัย ถึงแก่กรรมแล้ว

๖. นายผัน „ เป็นครูโรงเรียนประจำจังหวัดแพร่ ถึงแก่กรรมที่ จ. แพร่

๗. นางเมี่ยง ถึงแก่กรรมแล้ว

การศึกษาเมื่อเยาว์วัย

เมื่ออายุยังเยาว์วัยบิดามารดา ได้อบรมสั่งสอนให้รู้จักในหน้าที่บุรพาจารย์ ต่อมาเมื่อมีอายุได้พอสมควร บิดามารดาได้นำไปฝากไว้กับท่านพระครูสุทธาจารวัตร์ (แจ้ง) ผู้เป็นเจ้าอาวาสวัดขนอนใต้ ตำบลตลิ่งชัน อำเภอบางปอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เพื่อให้ศึกษาวิชาอักขรสมัยทั้งไทยและขอม ในเบื้องต้นท่านพระครูฯ ผู้เป็นอาจารย์ได้ให้หัดเขียน ก, ข, และ ก, กา ด้วยกระดานไม้เป็นแผ่นยาวประมาณ ๓ ศอก กว้างประมาณ ๘ นิ้ว ใช้ดินหม้อผสมกับน้ำข้าวทาให้ดำแล้วตากแดดจนแห้งแล้วจึงใช้ดินสอพอง (ดินดานที่เรียกกันว่าดินสอลพบุรี) ทำเป็นแท่งเขียนหนังสือ การเรียนหนังสือในสมัยนั้นผู้เป็นอาจารย์สอนจะต้องให้เรียนทั้งหนังสือไทย และ ขอมเพราะว่าทางพระพุทธศาสนา และตำหรับตำราพระคัมภีร์ต่าง ๆ โดย

มากมักจะจารึกไว้เป็นอักษรขอม ตลอดทั้งหนังสือเทศนาก็จานลงในใบลานเป็นอักษรขอม และเป็นคราวที่การศึกษายังต้องอาศัยตามวัดวาอารามเป็นสถานที่ศึกษาเล่าเรียน พระภิกษุเป็นครูสอนเสียโดยมาก เพราะว่ารัฐบาลในสมัยนั้นยังมิได้ขยายการศึกษาให้กว้างขวางเพียงพอ จึงได้พระภิกษุเป็นกำลังในด้านการศึกษา เมื่อนายปาล ชูชัย ได้เล่าเรียนเขียนอ่านหนังสือไทย – ขอม ออกเป็นที่พอใจของท่านพระครู ฯ ผู้เป็นอาจารย์ฯ ก็ให้เริ่มต้นเรียนเลขมีบวก, ลบ, คูณ, หาร ทำโจทย์ได้พอมีความรู้ในการคิดเลข

และอายุก็ใกล้จะอุปสมบทอยู่แล้ว บิดามารดาทั้งสองจึงได้กราบเรียนท่านพระครูฯ อาจารย์ขอรับบุตรชายกลับไปอยู่บ้านเพื่อช่วยกันประกอบอาชีพทางกสิกรรมตามพื้นเพของบ้านนอก ท่านพระครู ฯ อาจารย์ไม่ขัดข้อง จึงอนุญาตให้รับตัวนายปาล ชูชัย กลับไปได้เพราะว่าได้ผึกสอนทั้งวิชาหนังสือไทย – ขอม เลขผานาที ให้จนมีความชำนาญดีแล้ว เมื่อกลับไปอยู่กับบิดามารดา ก็ได้เป็นกำลังช่วยท่านประกอบอาชีพพอสมควรแก่กำลังความสามารถของตน

อุปสมบท

เมื่อนายปาล ชูชัย กลับไปอยู่บ้านกับบิดามารดา ได้ช่วยประกอบอาชีพทางบ้าน อายุก็ได้ ๒๒ ปีแล้ว บิดามารดาจึงดำริห์จะให้ลูกชายเข้าวัดอุปสมบท เป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนาเสียที จึงได้บอกกับลูกชาย ว่าพ่อและแม่เวลานี้อายุหรือก็ใกล้ฝั่งเข้ามาทุกวันแล้ว อยากจะให้ลูกบวชเป็นพระ นายปาล ก็ตกลงยินยอมที่จะบวชตามคำวิงวอนของผู้บังเกิดเกล้าทั้งสอง บิดามารดาจึงได้เลือกวันที่เป็นมงคลที่จะนำบุตรชายเข้าวัดอีกเป็นครั้งที่ ๒ ได้จัดแจงหาดอกไม้รูปเทียน, หมากพลูบุหรี่ พร้อมเสร็จ แล้วนำบุตรชายไปวัดขนอนใต้ ถวายตัวกับท่านพระครู ฯ เจ้าอาวาส แจ้งความประสงค์ที่จะให้บุตรชายอุปสมบท ท่านพระครู ฯ ก็ยินดีเพราะเคยเป็นศิษย์มาก่อนและรู้อุปนิสัยดีอยู่แล้ว นับแต่วันนั้นมานายปาล ก็ได้เป็นนาค ของวัดขนอนใต้ เพราะว่าตามธรรมเนียมประเพณีแต่เดิมมา ผู้ที่จะอุปสมบท ผู้ปกครอง มีบิดามารดา จะต้องนำบุตรหลานของ

ตนไปฝากกับเจ้าอาวาสที่ตนจะอุปสมบทอยู่นั้นเสียก่อน เพื่อได้ฝึกหัดพิธีการขอบรรพชาอุปสมบท เรียกว่าขานนาค ผู้ที่จะอุปสมบทก็เรียกกันว่า "เจ้านาค" เมื่ออยู่วัดแล้ว ก็เริ่มท่องคำขอบรรพชาอุปสมบท และบทตังขะณิกะปัจจะเวกขณะ, ธาตุปฏิกูลปัจจะเวกขณะ อตีตะปัจจะเวกขณะ (ปฏิสังขาโย หมวดยถา อัชชมยา) ถวายพรพระ วิธีตรวจน้ำ ทำวัตร เช้า – เย็น ได้ดีแล้ว ก็ส่งข่าวไปให้บิดามารดาทราบ เพื่อให้มาหาท่านพระครู ฯ อาจารย์ กำหนดวันที่จะอุปสมบท เมื่อบิดามารดาทราบเช่นนั้น จึงได้ไปวัดเข้าหาท่านพระครู ฯ แจ้งความประสงค์ขอให้ท่านกำหนดวันอุปสมบท ท่านได้กำหนดให้อุปสมบทวันอังคารเดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ บีชวด ตรงกับวันที่ ๑๐ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๔๓ เป็นวันอุปสมบท เพราะเป็นเวลาที่ว่างจากการทำไร่ไถนา ครั้นถึงตามกำหนดบรรดาญาติพี่น้องและมิตรสหายผู้ที่เคารพนับถือได้พร้อมกันที่วัดขนอนใต้ เพื่อร่วมพิธีอุปสมบทนาคปาล ชูชัย ณ พัทธสีมาวัดขนอนใต้ ตำบลตลิ่งชัน อ. บางปอิน จ. พระนครศรีอยุธยา โดยมี

ท่านพระครูสุทธาจารวัตร (แจ้ง) วัดขนอนใต้ เป็นพระอุปัชฌายะ

พระอาจารย์ธูป วัดขนานใต้ เป็นพระ กรรมวาจาจารย์

พระอาจารย์บุญ วัดขนอนใต้ เป็นพระ อนุสาวนาจารย์

พระอุปัชฌายะได้ให้ ฉายาว่า อินฺทโชโต

เมื่อพระภิกษุปาล อินฺทโชโต อุปสมบทเรียบร้อยแล้ว ได้อยู่จำพรรษาที่วัดขนอนใต้นั่นเอง ทั้งนี้เนื่องจากอยู่ใกล้บ้านของคุณโยมทั้ง ๒ เพื่อจะได้เจริญศรัทธาของโยม และบรรดาญาติทั้งหลาย ทั้งจะได้อยู่ปฏิบัติพระอุปัชฌายะกับอาจารย์ทั้ง ๒ อีกด้วย เพื่อให้การปฏิบัติในหน้าที่ของพระนวกะตามพระวินัย โดยเคร่งครัด เมื่อถึงเวลาเช้าเย็น ได้เข้าปฏิบัติอุปัชฌาย์ อาจารย์ มีการเก็บ, บัด, กวาด, ที่อยู่ของท่าน ตั้งน้ำใช้น้ำฉันไว้ถวายท่าน เมื่อเสร็จจากกิจเหล่านี้แล้ว ก็ได้คอยเฝ้ารับโอวาทคำสั่งสอนจากท่าน พอท่านอนุญาตให้กลับกุฏิได้ก็กราบลาท่านมาเข้ากุฏิ ได้ท่องสวดมนต์มีเจ็ดตำนาน สิบสองตำนาน และสูตรสวดมนต์ต่าง ๆ ตามฉบับหลวงก็ท่องบ่นจำได้หมด เป็นที่พอใจ

ของพระอุปัชฌาย์ และอาจารย์ ต่อมาพระอุปัชฌาย์เห็นว่า พระปาล อินฺทโชโต เป็นผู้มีความพากเพียรในกิจวัตรเป็นอย่างดี จึงได้ให้ท่องพระภิกขุปาฏิโมกข์ โดยวิธีต่อจากอาจารย์ วันละสิกขาบทสองสิกขาบท พระปาล อินฺทโชโต ก็พยายามเพียรท่องจนได้คล่องปากคล่องใจจนจบ แล้วได้เข้าซ้อมกับพระอุปัชฌาย์ ๆ เห็นว่าพระปาลรูปนี้มีความเพียรจำพระภิกขุปาฏิโมกข์ได้คล่องคล้อยดีเกือบจะไม่มีที่ติ จึงได้ให้พระปาลสวดพระภิกขุปาฏิโมกข์ในวันอุโบสถที่วัดขนอนใต้เป็นประจำ ต่อมาพระปาลเห็นว่า การสวดมนต์สวดพระภิกขุปาฏิโมกข์ก็สำเร็จตามความประสงค์แล้ว เป็นพระที่ไม่ชอบอยู่เฉย ๆ ในพรรษา ๒ นี้ ได้เริ่มเรียนหนังสือไทยต่ออีกคงสอบได้ชั้นสองในพรรษานั้น เมื่อออกพรรษา และรับกฐินเสร็จเรียบร้อยแล้วได้ออกเดินธุดงค์กับอาจารย์ต่าย พรรษาที่ ๓ ได้เริ่มศึกษามูลกัจจายน์กับพระอาจารย์ธูปถึงนามผูกสอง จึงได้เริ่มเกิดความคิดที่จะหาความรู้ให้มากไปกว่านี้อีก คิดอยากจะเข้าไปศึกษาหาความรู้ที่จังหวัดพระนครอีก เพราะเป็นเมืองหลวงมีผู้ที่ทรงคุณความรู้มาก ถึงเดือนยี่พรรษาที่ ๓ นั้นได้เข้ากราบลาพระ

อุปัชฌาย์ และอาจารย์อีก ๒ รูป แจ้งความปรารถนาที่คิดไว้ให้ท่านทราบ ท่าน ๆ มีความยินดีสนับสนุนตามความเจตนาที่ได้ตั้งใจไว้

การเดินทางเข้ามาอยู่จังหวัดพระนคร

เมื่อพระปาล อินฺทโชโต ได้รับอนุญาตจากพระอุปัชฌาย์และอาจารย์อีก ๒ รูป จึงได้บอกลาบรรดาญาติโยมให้ทราบความประสงค์ว่าการที่จะไปศึกษาหาความรู้ที่จังหวัดพระนครนั้น หวังว่าเมื่อมีโอกาสแล้วจะได้เข้าสอบเป็นมหา บาเรียญกับเขาบ้าง การเดินทางมาครั้งนั้นได้มากับพระภิกษุทั้ง ผู้เป็นลุงของท่าน ท่านเป็นผู้นำพามาฝากพระมหาโชติ คณะริมคลองสระสรงวัดสุทัศน์เทพวราราม ได้เริ่มเรียนมูลกับพระวินัยธรเสม เรียนธรรมบทกับพระยาธรรมปรีชา (ทิม) แต่อยู่ได้ไม่ทันเข้าพรรษา ต้องย้ายจากวัดสุทัศน์เทพวรารามอีก ไปอยู่ที่วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร โดยหลวงลุงทั้งนำมาฝากกับเจ้าอาวาส เพราะเหตุที่ต้องย้ายนั้นเนื่องจากว่ากุฏิที่อยู่ทางริมคลองสระสรงต้องถูกรื้อหมด เพื่อสร้างตึกแถวให้เช่าเก็บผลประโยชน์ต่อไป

เมื่อมาอยู่ที่วัดสระเกศ ฯ ได้กุฏิใกล้กับโรงเรียนด้านสพานโพธิ์เดี่ยวนี้ ครั้นได้ที่อยู่เรียบร้อยแล้ว จึงเริ่มศึกษาภาษาบาลีต่อไปตามเดิมจากสำนักที่อยู่บ้าง จากอาจารย์ที่บอกหนังสือจากสำนักอื่นบ้าง เช่นพระยาธรรมปรีชา (ทิม) ที่เก่งวัดสุทัศน์เทพวราราม และเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช (อยู่ ญาโณทยมหาเถระ) ซึ่งเวลานั้นยังเป็นพระมหาอยู่ เปรียญ ๙ ประโยค เรียนถึงมงคลทีปนี เมื่อพรรษาได้ ๑๒ ได้เข้าสอบไล่ในสนามหลวงที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม (วัดพระแก้ว) สอบได้ประโยค ๑ และพรรษาที่ ๑๓ อายุได้ ๓๕ ปี พ.ศ. ๒๔๕๖ ได้เข้าสอบที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม สอบได้คราวนี้ ๒ ประโยค รวมเป็นสอบสองคราวได้เป็นเปรียญ ๓ ประโยค ทั้งนี้โดยที่ท่านเจ้าพระคุณท่านเจ้าคุณพระปิฎกโกศล (คือสมเด็จพระสังฆราชอยู่ ญาโณทยมหาเถระ) วัดสระเกศ ฯ เป็นอาจารย์รับรองนำส่งเข้าสอบในสนามหลวงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระปาล อินฺทโชโต สอบเปรียญ ๓ ประโยคได้ในนามของสำนักเรียนวัดสระเกศ ฯ เมื่อเป็นเปรียญ ๓ ประโยคแล้วใคร ๆ ก็เรียกกันว่า "พระมหาปาล" เป็นอันว่ารู้จักกันทั่วทั้งวัดสระเกศ ฯ และวัดอื่น ๆ อีก จนข่าว

นี้ล่วงรู้ไปถึงวัดขนอนใต้และบ้านตลิ่งชัน ซึ่งเป็นวัดที่ท่านอุปสมบทและภูมิลำเนาเดิมอยู่ที่นั่น ต่อมาได้รับพระราชทานพัดยศเปรียญ ๓ ประโยคเป็นเกียรติยศ และได้เริ่มเรียนประโยค ๔ อีกแต่ไม่ได้สอบ ต่อมาเมื่อเวลาว่าง ๆ ได้เริ่มศึกษาวิชาโหราศาสตร์กับท่านเจ้าคุณพระปิฎกโกศล (คือสมเด็จพระสังฆราช อยู่ ญาโณทยมหาเถระ) ศึกษาจนมีความชำนาญในวิชานี้ได้ดี ส่วนนักธรรมตรี, โท, เอก สมัยนั้นยังไม่มีการเปิดการศึกษาแผนกธรรม จึงไม่ได้สอบ

ต่อมาพระเดชพระคุณท่านเจ้าคุณพระธรรมปิฎก (น่วม) เจ้าอาวาสวัดสระเกศ ฯ ได้แต่งตั้งให้เป็นครูสอนบาลีไวยากรณ์ และ ธมฺมปทฏฐกถา กับ พระภิกษุสามเณรผู้ใคร่ในการศึกษาวิชาแผนกนี้ในสำนักเรียนวัดสระเกศ ฯ พระมหาปาล อินฺทโชโต ก็น้อมรับสนองพระเดชพระคุณในตำแหน่งหน้าที่เป็นครูตามบัญชาของพระเดชพระคุณท่านเจ้าอาวาส ด้วยความเต็มใจและศรัทธา ปรากฏว่ามีนักเรียนเข้าสอบเปรียญจากที่พระมหาปาลสอนนั้น สอบได้คราวละหลาย ๆ รูป ทั้งพระภิกษุและสามเณรที่ปรากฏอยู่ที่วัดสระเกศ ฯ นี้ เช่นท่านเจ้าคุณพระวิสุทธิโสภณ

(ปลอด เปรียญ ๙ ประโยคมรณภาพแล้ว) ท่านเจ้าคุณพระธรรมเจดีย์ (เทียบ) ท่านเจ้าคุณพระสุธรรมธีรคุณ (วงศ์พระราชาคณะชั้นราช)

เมื่อพระเดชพระคุณพระธรรมปีฎก (น่วม) ได้มรณภาพเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช (อยู่ ญาโณทยมหาเถระ) ซึ่งเวลานั้นทรงดำรงค์พระสมณศักดิ์เป็นพระเทพเวที เป็นเจ้าอาวาสสืบต่อมาจากท่านเจ้าคุณพระธรรมปีฎก พระองค์จึงได้ทรงให้พระมหาปาล ดำรงค์ตำแหน่งเป็นครูไปตามเดิมที่เคยปฏิบัติมาแต่เจ้าอาวาสองค์ก่อนนั้น ท่านก็รับสนองพระเดชพระคุณตลอดมาด้วยดี เมื่อท่านได้เป็นพระเปรียญแล้วทางวัดได้ย้ายท่านมาอยู่ที่คณะ ๕ ของวัดสระเกศ ฯ ช่วยเหลือกิจการของวัด ท่านได้ช่วยเจ้าอาวาสบุรณะเสนาสนะคณะ ๕ ที่ท่านอยู่ทั้งคณะ โดยทุนส่วนตัวบ้าง และบอกบุญบรรดาญาติโยมตามสมควร กิจวัตรสวดมนต์ไหว้พระเช้า – เย็น ได้ทำเสมอเป็นกิจประจำวัน เป็นที่เคารพนับถือของพระภิกษุสามเณร และอุบาสกอุบาสิกาในวัดสระเกศ ฯ ตลอดมาจนท่านจากวัดสระเกศ ฯ มาครองวัดเทพธิดาราม กุฏิที่ท่านอยู่ปัจจุบันท่านเจ้าคุณพระธรรมเจดีย์ (เทียบ) ได้อยู่แทนจนบัดนี้

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๖๙ ประจวบกับเจ้าอาวาสวัดเทพธิดาราม ตำบลสำราญราษฎร์ อำเภอพระนคร จังหวัดพระนคร คือ ท่านพระครูธรรมรังษี (พัน) นามฉายา กิจฺจกร เกิดเมื่อวันจันทร์เดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีเถาะ พุทธศักราช ๒๓๙๘ โยมผู้ชายชื่อแขก โยมผู้หญิงชื่อพลอย ชาติภูมิเดิมอยู่บ้านหัวชะเลือด เมืองปราจีนบุรี เมื่อยังเด็กได้เล่าเรียนศึกษาพอมีความรู้ในอักขรสมัยตามชาติภูมิ แล้วช่วยบิดามารดาประกอบอาชีวะอยู่จนอายุ ๒๑ ปีจึงเข้ามาอุปสมบทที่วัดเทพธิดารามเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๑๙ พระนิกรมมุนี (โห้) วัดราชนัดดารามเป็นพระอุปัชฌาย์ แล้วสำนักอยู่ที่วัดเทพธิดารามนั้นเอง ในระยะนี้ได้เล่าเรียนพระปริยัติธรรมอยู่ในสำนักพระอาจารย์ม่วงประมาณ ๓ ปี แล้วเปลี่ยนไปเรียนวิปัสสนาธุระในสำนักพระอาจารย์น้อย ตั้งหน้าพยายามแต่ทางวิปัสสนาธุระ พออุปสมบทได้ ๑๐ พรรษาย่างเข้าสู่ความเป็นพระเถระ ก็เริ่มสั่งสอนศิษย์ดำรงอยู่ในฐานะเป็นอาจารย์ทางวิปัสสนาธุระสืบมา ถึง พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้รับสมณศักดิ์เป็นพระปลัด ฐานานุกรมของท่านเจ้าคุณพระสุนทรสมาจาร (สวน) เจ้าอาวาสวัดเทพธิดาราม ท่านเจ้าคุณพระสุนทร

สมาจารย์นี้ ชาติภูมิเดิมอยู่บ้านปูน ปัจจุบันเรียกว่าบ้านบางยี่ขัน อำเภอบางกอกน้อย จังหวัดธนบุรี ถึง พ.ศ. ๒๔๔๖ ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์สัญญาบัตรเป็นพระครูธรรมรังษี ครั้นพระสุนทรสมาจารเจ้าอาวาสวัดเทพธิดารามถึงมรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระครูธรรมรังษีรั้งตำแหน่งเจ้าอาวาสอยู่ปีหนึ่ง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้เป็นเจ้าอาวาส พระราชทานพัดยศตามตำแหน่ง

พระครูธรรมรังษี ปกครองวัดเทพธิดารามมาได้ ๖ ปี จนถึง พ.ศ. ๒๔๖๓ เกิดโรคขึ้นในสรีรกาย ทำให้อวัยวะข้างขวาพิการ ทำอะไรไม่ถนัดไปแถบ ๑ อาการทวีขึ้นทุกทีถึงกับเดินไม่ใคร่ได้ แต่เป็นอยู่อย่างนี้ล่วงเวลามา ๕ ปี ถึง พ.ศ. ๒๔๖๘ อาการกำเริบมากขึ้นถึงลิ้นกระด้างคางแข็งพูดไม่ได้ แพทย์ประกอบยารักษาพอฟื้นขึ้นบ้าง แต่สติสัมปชัญญะไม่ใคร่ปรกติ ถึงดังนั้นก็ดี อาศรัยที่ท่านพระครูธรรมรังษี ได้เคยสั่งสอนมาในทางวิปัสสนาธุระเป็นเวลานาน เมื่อมีอาการค่อยทุเลาได้สติสัมปชัญญะเป็นบางครั้ง ก็มิได้แสดงกิริยาหวั่นไหวด้วยอาพาธป่วยไข้ มีแต่เปล่งอุทานวาจาถึงพระธรรมกรรมฐาน อาการโรคกำเริบถึงที่

สุดก็ถึงแก่มรณภาพ ซึ่งแวดล้อมไปด้วยบรรดาศิษยานุศิษย์และผู้ที่เคารพนับถือด้วยอาการอันสงบ เมื่อวันที่ ๔ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๖๙ เวลา ๘.๐๐ นาฬิกา ๓๐ นาที ตรงกับวันอาทิตย์แรม ๗ ค่ำ เดือน ๕ คำนวณอายุได้ ๗๒ ปี เจ้าอาวาสวัดเทพธิดารามก็ได้ว่างลง

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้อาราธนาพระมหาปาล อินฺทโชโต สำนักวัดสระเกศ ฯ มาเป็นเจ้าอาวาสวัดเทพธิดาราม ตำบลสำราญราษฎร์ อำเภอพระนคร จังหวัดพระนคร สืบต่อไป

การย้ายจากวัดสระเกศ ฯ

ครั้นถึงวันที่ ๑๑ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๖๙ ตรงกับขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๘ หลัง (แปดสองหน) เวลา ๑๓.๒๑ น. (บ่าย ๑ โมง ๒๑ นาที) ได้ออกจากพระอุโบสถวัดสระเกศ ฯ มาครองวัดเทพธิดารามตามพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ โดยรถยนต์หลวงนำมาส่งถึงวัด มีพระมหาเถรานุเถระมาส่งและคอยรอรับอยู่ที่พระอุโบสถวัดเทพธิดารามเป็นจำนวนมาก เช่น พระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆ

ราชเจ้า วัดราชบพิธ และสมเด็จพระสังฆราช (อยู่ ญาโณทย มหาเถระ) เวลานั้นทรงดำรงพระสมณศักดิ์เป็นพระเทพเวที และฝ่ายฆราวาสมีเจ้าพระยาอภัยราชา เป็นต้น และมีพระที่ติดตามเป็นอนุจรมาด้วย ๔ รูป คือ

๑. พระกรูสังฆรักษ์เที่ยง แววพลอยงาม (ต่อมาได้ลาสิกขา ถึงแก่กรรมแล้ว)

๒. พระบุญมา น.ธ. เอก (แล้วมาสอบเปรียญ ๓ ประโยค ได้ที่วัดเทพธิดาราม แล้วลาสิกขา ถึงแก่กรรมแล้ว)

๓. พระธีร์ น.ธ. เอก (แล้วมาสอบเปรียญ ๔ ประโยค ได้ที่วัดเทพธิดาราม เวลานี้เป็นพระราชาคณะ ราช-ทินนามว่าพระพิศาลสุธี อยู่วัดอุดมวิทยาราม อ.เมือง จ. ปราจีนบุรี)

๔. พระพันธ์ น.ธ. ตรี (แล้วมาสอบนักธรรมโทเอก และเปรียญ ๖ ประโยคได้ที่วัดเทพธิดาราม และไป เป็นเจ้าคณะอำเภอพนมไพร จ. ร้อยเอ็ด เวลานี้ลา สิกขาบทแล้ว ประกอบอาชีพอยู่ที่ตลาดอำเภอบ้านไผ่ จ. ขอนแก่น

การปกครองวัด

เมื่อดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาส ขั้นแรกได้เริ่มปรับปรุงเสนาสนะในพระอารามที่สลักหักพังให้เรียบร้อย โดยใช้ทุนส่วนตัวบ้างและผู้บริจาคร่วมด้วย ให้ความอุปการะภิกษุสามเณรศิษย์วัดและผู้อาศัยให้ได้รับการศึกษา ดูแลความทุกข์สุขทั่วไปภายในวัด

การศึกษาภายในวัด

พ.ศ. ๒๔๗๐ ได้เริ่มตั้งสำนักศึกษาพระปริยัติธรรม ทั้งนักธรรมและบาลีขึ้นภายในวัดก่อน โดยใช้สถานที่เป็นเสนาสนะศาลาสองหน้ารอบ ๆ พระอุโบสถ และศาลาที่ว่างตามคณะเป็นที่ให้พระภิกษุสามเณรศึกษาเล่าเรียนกัน ได้ติดต่อขอพระมหาหรีด เรืองฤทธิ์ เปรียญ ๖ ประโยค เวลานั้นเป็นเปรียญ ๓ ประโยค ซึ่งอยู่ที่วัดราชนัดดาราม ท่านเป็นผู้ที่เชี่ยวชาญในทางวรรณคดี และภาษาบาลีเป็นอย่างดี มาเป็นครูและเป็นผู้อำนวยการสอน พระมหาหรีด เรืองฤทธิ์ รับเป็นภาระธุระด้วยความเต็มใจและศรัทธาอย่างสูง จึงได้ย้ายจากวัดราชนัดดาราม มาอยู่ประจำวัดเทพธิดาราม ท่านได้เอาใจใส่เป็นการเป็น

งานอย่างจริงจัง บีต้น ๆ การส่งนักเรียนเข้าสอบนั้น ได้ส่งบัญชีขอเข้าสอบในนามของสำนักเรียนวัดสระเกศ ฯ ต่อมาเมื่อการศึกษาทั้ง ๒ แผนกเจริญเป็นลำดับ จึงได้มีหนังสือขออนุญาตตั้งเป็นสำนักเรียนโดยตรงต่อกรมธรรมการ (เวลานั้นเป็นกรมการศาสนา) ก็ได้รับอนุญาตให้ตั้งเป็นสำนักเรียนได้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ พระมหาปาล อินฺทโชโต จึงเป็นเจ้าสำนักเรียนอีกตำแหน่งหนึ่ง ได้อุปถัมภ์ส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม ทั้งแผนกนักธรรมและบาลีให้เจริญรุ่งเรืองตลอดมา มีภิกษุสามเณรภายในวัดและต่างวัดได้มาศึกษาเล่าเรียนจนปรากฏว่าบีหนึ่ง ๆ มีนักเรียนทั้ง ๒ แผนกสอบไล่ได้ในสนามหลวงคราวละหลาย ๆ รูปเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ จนเป็นที่รู้จักกันว่าสำนักเรียนวัดเทพธิดารามก็ไม่ย่อยเหมือนกัน เรียกว่าพอจะอวดกับสำนักใหญ่ ๆ ได้ และยังคงเป็นสำนักเรียนให้การศึกษาแก่ภิกษุสามเณรจนปัจจุบันนี้ พระภิกษุที่เป็นเปรียญและนักธรรมของสำนักนี้ ได้เป็นกำลังของพระพุทธศาสนาก็ไม่น้อยเหมือนกัน ซึ่งได้ออกไปทำกิจพระพุทธศาสนา และไปตั้งสำนักศึกษาในต่างจังหวัดก็มีมาก จนปรากฏว่าได้รับตำแหน่งในหน้าที่พระสังฆาธิการ เป็น

พระราชาคณะพระครูสัญญาบัตร เจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะอำเภอ เจ้าคณะตำบล และเจ้าอาวาส มีจำนวนมากเหมือนกัน

การปฏิสังขรณ์เสนาสนะภายในพระอาราม

เมื่อได้มาดำรงเป็นเจ้าอาวาสแล้ว ได้เริ่มลงมือบูรณะปฏิสังขรที่อยู่ของพระภิกษุสามเณร ที่กำลังรอการบูรณะอยู่ ให้มีสภาพดีคงเดิม ในการบูรณะถาวรวัตถุทั้งหลายภายในพระอารามได้รักษาสภาพของเดิมไว้ทุกอย่าง เพียงแต่บูรณะไม่ให้ทรุดโทรมไปเท่านั้น ฉะนั้นเสนาสนะทุกๆ หลังยังคงมีอยู่ตามลักษณะของที่ได้สร้างไว้แต่เดิมทุกอย่าง จะมีเปลี่ยนแปลงไปบ้างเป็นส่วนน้อย (เพื่อรักษาของเดิมไว้เป็นอนุสรณ์) บูรณะกุฏิ, พระอุโบสถ พระวิหาร ศาลาการเปรียญ ทำถนนเทคอนกรีตเสริมเหล็กสายกลางวัด ระหว่างสังฆาวาสและพุทธาวาสยาวประมาณ ๑๒๙ เมตร กว้าง ๓.๐๐ เมตร และถนนเทคอนกรีตไม่มีเสริมเหล็กอีกหลายสายภายในวัด และวางท่อระบายทางน้ำให้ไหลลงสู่คลองเพื่อไม่ให้มีน้ำขังอยู่ตามบริเวณวัดอีกยาวประมาณ ๑๒๙ เมตร ที่ได้พยายามบูรณะทั่วทั้งพระอารามซึ่งได้เริ่มตั้งแต่

พ.ศ. ๒๔๖๙ ถึง พ.ศ. ๒๕๐๙ รวมเป็นเงินที่ใช้จ่ายในการปฏิสังขรณ์ทั้งหมดประมาณ ๑,๘๓๔,๐๖๐.๒๗ บาท (หนึ่งล้านแปดแสนสามหมื่นสี่พันหกสิบบาทยี่สิบเจ็ดสตางค์) ท่านเจ้าคุณพระมงคลธรรมรังษี ไม่คำนึงถึงอะไรทั้งสิ้นมุ่งหวังที่จะให้วัดเจริญเท่านั้น ความมุ่งหมายที่ท่านยังปรารถนาอยู่อีกอย่างหนึ่งก็คือความต้องการที่จะได้ "โรงเรียนพระปริยัติธรรมที่ถาวร" เป็นตึกสองชั้นอีกอย่างเดียวเท่านั้นตามความปรารถนาของท่าน แต่ก็ยังไม่ทันที่จะได้เห็นโรงเรียนหลังนี้ จึงได้ฝากไว้ให้ศิษยานุศิษย์เพื่อดำริห์ต่อไป

การเผยแพร่พระพุทธศาสนา

ในการเผยแพร่พระพุทธศาสนา ท่านสนใจเป็นอย่างมาก เช่นในวันพระได้พยายามแสดงพระธรรมเทศนากัณฑ์อุโบสถเป็นประจำ จนร่างกายสังขารเข้าวัยชราแล้วจึงได้ยุติการแสดงธรรม ปล่อยให้พระที่เป็นเปรียญและที่เป็นครูแสดงแทน และสนับสนุนพระภิกษุผู้สามารถที่จะทำการเผยแพร่พระพุทธศาสนาเช่นบางปีตามจังหวัดต่าง ๆ มีหนังสือเป็นทางการบ้างไม่ใช่ทางการบ้างแจ้งมาขอพระที่เป็น "เปรียญ" จากสำนักของท่าน

เพื่อได้ไปเป็นครูสอนพระปริยัติธรรม ท่านก็คัดเลือกส่งถวายไปตามที่ขอมานั้น ไม่มีการขัดข้อง อันนี้ส่อให้เห็นว่าท่านมีจิตมุ่งหมายที่จะได้ช่วยกันทนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญทางการศึกษาและจริยศึกษาสืบต่อไป นอกจากนี้แล้วท่านยังเป็นกรรมการอุปถัมภ์ของมหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ตั้งแต่เริ่มเปิดการศึกษาตลอดมา และเป็นสมาชิกสหภูมิชาวอยุธยา

สมณศักดิ์

วันที่ ๖ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๗๑ ในสมัยรัชกาลที่ ๗ ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็น "พระครูธรรมรังษี"

วันที่ ๖ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๗๓ ในสมัยรัชกาลที่ ๗ ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นสามัญที่ "พระธรรมรังษี"

ครั้นถึงปีวอก อัฐศก พุทธศักราช ๒๔๙๙ ในสมัยรัชกาลที่ ๙ ทรงเลื่อนสมณศักดิ์ เป็นพระราชาคณะชั้นราช เมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม มีสำเนาทรงตั้งดังนี้

ให้พระธรรมรังษี เป็นพระมงคลธรรมรังษี ญาณจารี ยติคนิสสร บวรสังฆาราม คามวาสี พระราชาคณะชั้นราช สถิต ณ วัดเทพธิดารามวรวิหาร พระอารามหลวง มีฐานานุศักดิ์ตั้งฐานานุกรมได้ ๔ รูป คือ พระครูปลัด ๑ พระครูสังฆรักษ์ ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑

หน้าที่พระอุปัชฌายะ

วันที่ ๓๐ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๗๔ ได้รับการตั้งเป็นพระอุปัชฌายะ จากพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า วัดราชบพิธ

มรณภาพ

วันที่ ๑๔ เมษายน พ.ศ. ๒๕๐๖ เริ่มป่วยด้วยความชราภาพ นายแพทย์ประสิทธิ์ อมรเวช ได้ตรวจพบว่าจะเริ่มเป็นอัมพาธ และเส้นโลหิตฝอยในสมองกำลังพองตัวจะแตก อยู่ในระหว่างเข้าขั้นอันตราย ได้แนะนำให้นำท่านส่งโรงพยาบาลสงฆ์ บรรดาศิษยานุศิษย์ พร้อมด้วยนายแพทย์ประสิทธิ์ ได้กราบเรียนท่าน ๆ ก็ยินดีที่จะไปอยู่ที่โรงพยาบาล แล้วได้นำท่านไปส่งและรักษาพยาบาลอยู่ที่ตึกอาพาธ ๔ ห้อง ๙ โรงพยาบาลสงฆ์

ตั้งแต่นั้นมา ได้รับการอุปการะจากนายแพทย์ผู้อำนวยการคือ นายแพทย์พิเศษ วิรัช มรรคดวงแก้ว และนายแพทย์ตลอดถึงท่านผู้มีหน้าที่เกี่ยวข้องเป็นอย่างดีทุก ๆ ท่าน ท่านผู้อำนวยการคนเดิม ได้ย้ายไปเป็นนายแพทย์ใหญ่ประจำกระทรวงสาธารณสุข นายแพทย์พิเศษสมพงษ์ ศิริภักดี ได้มาเป็นผู้อำนวยการก็ได้ถวายความอุปการะให้ความสะดวกทุก ๆ อย่างเช่นเดียวกับท่านผู้อำนวยการคนเก่า และมิใช่แต่นายแพทย์และเจ้าหน้าที่ของโรงพยาบาลเท่านั้น ยังมีเจ้าพระคุณสมเด็จพระวันรัต วัดพระเชตุพน ฯ ซึ่งท่านเป็นประธานกรรมการสงฆ์โรงพยาบาลสงฆ์ เมื่อทราบอาการป่วยของท่านได้ไปเยี่ยม และสั่งนายแพทย์กับผู้มีส่วนเกี่ยวข้องขอให้ถวายความอนุเคราะห์เสมือนกับเจ้าพระคุณได้มาป่วยเช่นเดียวกัน นับว่าทางโรงพยาบาลสงฆ์ ถวายความอนุเคราะห์รักษาพยาบาลเป็นอย่างดี แต่ด้วยความชราแห่งสังขารไม่สามารถที่ใคร ๆ จะล่วงพ้นไปได้ ซึ่งอยู่ในสภาพที่ว่า เกิด แก่ เจ็บ ตาย. ต้องมีประจำไม่ว่า สัตว์บุคคลต้องอยู่ในลักษณะนี้ นายแพทย์ผู้เชี่ยวชาญแห่งโรงพยาบาลสงฆ์ทุก ๆ ท่านได้ช่วยกันรักษาเต็มกำลังความสามารถ สังขาร

มีแต่ทรงกับทรุดสุดวิสัยที่จะเยียวยา ท่านเจ้าพระคุณพระมงคลธรรมรังษี ได้มรณภาพด้วยอาการอันสงบ ณ ท่ามกลางบรรพชิตและคฤหัสถ์ เมื่อวันที่ ๒๔ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๐๙ เวลา ๑๙.๑๕ น. (๑ ทุ่มกับ ๑๕ นาที) ตรงกับวันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำ อายุได้ ๘๖ ปี ๔ เดือนกับ ๒๔ วัน อาพาธด้วยโรคชราประกอบกับเดินไม่ได้ และตาทั้ง ๒ ข้างมืดไปมองอะไรไม่เห็นเป็นเวลา ๕ ปี ๑๑ เดือน ๙ วัน และอาพาธอยู่ที่โรงพยาบาลสงฆ์ ๒ ปี ๑๑ เดือน ๙ วัน และครองวัดเทพธิดาราม ๓๙ ปี ๑๑ เดือน ๒๖ วัน

วิญญาณดวงดีรุ่งเรือง เหมือนดาวประจำทิศลอยไปสู่ประโลกแล้ว ตั้งต้นด้วยความเกิด อวสานสุดสิ้นลงด้วยอัสดงค์ คือ ดับดวง ความมืดใจได้เกิดขึ้นแก่ศาสนิกบริษัท เหมือนหมู่คนที่นั่งอยู่ในที่สว่างด้วยแสงประทีป เมื่อดวงประทีปดับความมืดก็เข้าแทนที่ไปจนกว่าแสงสว่างจะเกิดขึ้นอีก ความโศกเศร้าเคล้าระคนด้วยสังเวชกำลังหว่านความโศกเศร้าเคล้าระคนด้วยสังเวชกำลังหว่านลงสู่ท่ามกลางใจบรรดาศิษยานุศิษย์ และท่านที่เคารพนับถือ อันนี้วิสัยของสามัญสัตว์ ซึ่ง

ประสบสิ่งอำนวยผลอันพึงใจเมื่อสิ่งนั้นมาด่วนพรากจากเขาไป เขาก็ย่อมอาลัยไยผันถึงเป็นธรรมดา ท่านเจ้าพระคุณพระมงคลธรรมรังษี เจ้าอาวาสวัดเทพธิดาราม จำต้องสนองคืนวัตถุธาตุสู่สภาพเดิม คือ

๑. ธาตุดินส่งคืนพระธรณี

๒. ธาตุน้ำส่งคืนพระคงคา

๓. ธาตุลมส่งคืนพระพาย

๔. ธาตุไฟส่งคืนพระเพลิง

อัตตภาพของท่านย่างเข้าสู่เขตต์อนัตตาแล้ว ยังเหลือแต่ภาวะอยู่ในห้วงความทรงจำของคนที่เคยพบเห็นท่านมาเท่านั้น แต่ไม่นานนักภาวะอันนั้นก็คงจะหมดไป แต่คุณความดีของท่านหาได้ส่งคืนแก่สิ่งไรไม่ และหาได้ปล่อยให้เป็นอนัตตาสูญไปตามอัตตภาวะไม่ ยังคงผังแน่นอยู่ในดวงใจของชาวเราที่เป็นศิษยานุศิษย์และศาสนิกบริษัท

พระร่วงวาจาสิทธ์ (พ่อขุนศรีอินทราทิตย์) ผู้ปลดแอกไทยจากอำนาจขอม

พ่อขุนรามคำแหง ผู้ประดิษฐ์อักษรไทยให้เราเรียนกันอยู่จนทุกวันนี้

พ่อขุนหลวงอู่ทอง ผู้สถาปนากรุงศรีอยุธยา

สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ผู้ตั้งจตุสดมภ์ คือ เวียง, วัง, คลัง, นา ขึ้น ๔ กระทรวง และทรงพระราชนิพนธ์ลิลิตเรื่องพระลอ มหาชาติคำหลวง ที่เราได้ใช้เป็นแบบฉบับเรียนวรรณคดีอยู่จนทุกวันนี้

สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ผู้กอบกู้อิสรภาพแห่งชาติไทย เมื่อกรุงศรีอยุธยาล่มอำนาจ

สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ผู้เจริญราชไมตรีติดต่อกับฝรั่งเศสชาวยุโรปเป็นครั้งแรก

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (ตากสิน) ผู้ทรงกู้ประเทศไทยที่เสียแก่พวกพม่าครั้งสุดท้าย

สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ผู้ทรงสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์

สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย องค์จินตกวีเอกอุ องค์ช่างสลักเอกอุ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ผู้ประกาศเลิกทาส ทรงทำทาสให้เป็นไทย ทั่วพระราชอาณาจักร และวางแบบการปกครองใหม่ได้ระเบียบอย่างอารยะประเทศ ดำเนินรัฐประศาสโนบายร่มเย็นทั่วพระราชอาณาจักรไทย

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ ผู้เป็นเจ้าแผ่นดินเชี่ยวชาญในศาสตร์ต่าง ๆ และเป็นนักปราชญ์มีพระนามกระเดื่องโลก

พระมหากษัตริย์เหล่านี้ ล้วนแต่ทรงประสิทธิ์ประสาทความดีที่ไม่รู้สลายให้แก่พสกนิกรทั่วพระราชอาณาจักรไทย จึงมีพระนามตราตรึงอยู่ในแผ่นดิน เหมือนพระองค์จะไม่รู้แก่และรู้ตาย

สมเด็จพระวันรัต สังฆราช วัดป่าแก้ว สมัยอยุธยา

สมเด็จพระปรมานุชิต ฯ สังฆราช วัดพระเชตุพน ฯ สมัยรัตนโกสินทร์

สมเด็จพระอริยวงศ์ ฯ สังฆราช วัดราชประดิษฐ์ สมัยรัตนโกสินทร์

สมเด็จกรมพระยาวชิรญาณ ฯ สังฆราช วัดบวรนิเวศน์ สมัยรัตนโกสินทร์

สมเด็จกรมหลวงชินวร ฯ สังฆราช วัดราชบพิธ สมัยรัตนโกสินทร์

สมเด็จพระสังฆราชทุก ๆ พระองค์นี้ ทรงปกครองคณะสงฆ์ทั่วทุกมณฑล เผยแพร่พระศาสนาอันเป็นหัวใจชาติทั่วราชอาณาจักรไทย ยืนส่องแสงพระรัตนตรัยโพรงพรายทั่วทุกมุมระแหง พระนามของท่านยังตรึงแน่นอยู่ในจิตต์ใจอเนกนิกรชน เพราะทรงประสาทความดีที่ไม่รู้ตายไว้แก่ประเทศชาตินั้นเอง

เจ้าพระคุณพระมงคลธรรมรังษี มีความดีดังกล่าวแล้ว ถึงท่านจะดับร่างสู่ปรโลกแล้ว แต่ความดีของท่านยังตรึงแน่นอยู่ในใจของชาวบรรดาศิษยานุศิษย์ และศาสนิกบริษัทไม่มีเลือน เหมือนอย่างดวงดาราดีประทับโลกอยู่ชั่วฝั่งฟ้าสลาย สมด้วยสุภาษิตในกฤษณาสอนน้อง ของสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรสว่า

"พฤษภกาษร อีกกุญชรอันปลดปลง
โททนต์เสน่งคง สำคัญหมายในกายมี
นรชาติวางวาย มะลายสิ้นทั้งอินทรีย์
สถิตทั่วแต่ชั่วดี ประดับไว้ในโลกา"

บาทที่ ๑ โค กระบือ ช้าง สละร่างตายไป

" ๒ สองงาสองเขายังคงเป็นเครื่องหมายแทนร่างกายว่ามีอยู่

" ๓ คนตายทำลายหมดทุกส่วนของร่างกาย

" ๔ จะคงอยู่ตลอดแต่ชั่วและดีประดับไว้ในโลก คือ หมู่คน.

หมายเหตุ ในระหว่างที่อาพาธอยู่ รพ. สงฆ์ ท่านได้บริจาคกัปปิยภัณฑ์จำนวน ๑๑,๐๐๐ บาท เพื่อตั้งทุนไว้ที่ รพ. สงฆ์ "ชื่อทุนพระมงคลธรรมรังษี"(ปาล ชูชัย)

พระสุนทรกิจโกศล รวบรวมและเรียบเรียง

๑ มีนาคม ๒๕๑๐

ได้รับพระราชทานหีบทองทึบ

คำนำ

เนื่องในการพระราชทานเพลิงศพ พระเดชพระคุณท่านเจ้าคุณพระมงคลธรรมรังษี อินฺทโชตเถระ เจ้าอาวาสวัดเทพธิดาราม อำเภอพระนคร จังหวัดพระนคร ในวันที่ ๑ เมษายน ๒๕๑๐ ณ เมรุวัดสระเกศราชวรมหาวิหาร จังหวัดพระนคร คณะกรรมการจัดการศพของท่าน ได้จัดหาหนังสือพิมพ์แจกเป็นอนุสรณ์ในงานนั้น เพื่อให้เหมาะสมกับความชอบและถูกใจของพระเดชพระคุณท่านผู้มรณะ จึงได้มีมติพร้อมใจกันว่าหนังสือตำนานพระพุทธรูปและพุทธเจดีย์ ที่กรมแผนที่พิมพ์แจกในงานพระกฐินพระราชทานวัดพระยาทำ จังหวัดธนบุรี เมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๒ เป็นเหมาะดี เพราะว่าพระเดชพระคุณพระมงคลธรรมรังษี ท่านมีความสนใจและพอใจในเรื่องนี้อยู่เป็นอันมาก และใคร ๆ ในบรรดาบรรพชิตและคฤหัสถ์ในยุคของท่านที่ยังมีชีวิตอยู่ ย่อมทราบกันได้ดีว่า ท่านเป็นผู้แสวงหาและสะสมพระพุทธรูปเก่า ๆ เช่น ยุคเชียงแสน สุโขทัย อู่ทอง และยุคที่เหนือ ๆ ขึ้นไปกว่าที่กล่าวมานี้ ท่านมี

ความชำนิชำนาญพิสูจน์พระพุทธรูปพระเครื่องว่าจะเก่า ใหม่ สมัยใด ท่านมีความชำนาญมาก ตลอดถึงบรรดาท่านที่แสวงหาพระบูชาพระเครื่องด้วยกันแล้ว ถ้าใครได้พระอย่างใดมามักจะต้องนำมาให้ท่านตรวจดูว่าจะเก่าใหม่หรือไม่ ท่านจะบอกได้ทันทีแม้แต่ ม.จ. ประสิทธิ์ศักดิ์ จรูญโรจน์ ท่านก็มีความชำนาญในการพิสูจน์พระพุทธรูปและพระเครื่อง ท่านก็ยังไม่เชื่อพระทัยของท่าน ต้องนำมาให้ท่านดูเสมอ ในบางครั้ง เพราะท่านทั้ง ๒ นี้ชอบพอรักใคร่กันมาก

ในการพิมพ์หนังสืออนุสรณ์นี้จึงได้พิมพ์เรื่องรำพันพิลาปอีกเรื่องหนึ่งรวมเป็น ๒ เรื่องด้วยกันเพราะว่ารำพันพิลาปเป็นหนังสือของสุนทรภู่ จินตกวีเอกได้เขียนเมื่อท่านอุปสมบทอยู่ที่วัดเทพธิดาราม ท่านได้เขียนเกี่ยวกับสิ่งปลูกสร้าง หลักฐานปูชนียวัตถุภายในวัดไว้อย่างถี่ถ้วนจึงสมควรที่พิมพ์แจกเป็นอนุสรณ์ไปด้วยกัน ท่านที่ได้รับแจกไป จะได้ทราบว่าภายในวัดมีอะไรอยู่ตรงไหน และสำคัญอย่างไร พิมพ์หนังสือทั้งสองเรื่องนี้ พ.อ. บุญชัย นาบุญเสริฐ และ จ.ส.อ. ชลอ แพร่มโพธิ์แห่ง กรมแผนที่ทหาร และ คุณสฤษดิ์ ธรรมานนท์ แผนกกองเผยแพร่ แห่งกรมศิลปากร ได้อนุเคราะห์ติดต่อการขอ

อนุญาตการพิมพ์ให้จนสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี คณะกรรมการจัดการศพขอขอบคุณท่านที่กล่าวนามมานี้และทุก ๆ ท่านที่ให้ความอุปถัมภ์ช่วยเหลือในการศพนี้ ตั้งแต่ต้นมาจนกระทั่งถึงวันพระราชทานเพลิง

ฉะนั้น ในการพิมพ์หนังสือนี้เผยแพร่เป็นวิทยาทานและที่ได้บำเพ็ญกุศลอุทิศถวาย ตั้งแต่วันมรณภาพจนถึงวันพระราชทานเพลิงและในโอกาสต่อ ๆ ไป ขออำนาจกุศลทั้งปวงนี้จงเป็นปัจจัยส่งเสริมให้พระเดชพระคุณท่านเจ้าคุณพระมงคลธรรมรังษี ผู้ล่วงลับไปแล้ว ได้ประสบแต่อิฏฐคุณมนุญผลเสวยทิพยสมบัติในสัมปรายภพสมตามเจตจำนงของคณะเจ้าภาพทุกประการ เทอญ ฯ

คณะกรรมการจัดการศพ

๓๐ มีนาคม ๒๕๑๐

"พระศิลาขาวล้ำดังสำลี"

พระประธานในพระอุโบสถวัดเทพธิดาราม พระนคร

ช่วยชูงไปไว้ที่วัดไต้ทัศนา　　พระศิลาขาวล้ำดังสำลี
ทั้งพระทองสองคู่ล้วนทรงเครื่อง　　แลเลื่อมเหลืองเรืองจำรัสรัศมี

(หน้า ๒๕)

คำนำ

ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระมงคลธรรมรังษี ณ เมรุวัดสระเกศราชวรมหาวิหาร กำหนดงานวันที่ ๑ เมษายน ศกนี้ พระสุนทรกิจโกศล วัดเทพธิดาราม ได้มาแจ้งแก่กรมศิลปากรว่า ประสงค์จะขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือเรื่องรำพันพิลาป ของสุนทรภู่ ฉบับชำระใหม่และมีหมายเหตุพร้อมด้วยภาพและแผนผังวัดเทพธิดาราม เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ กรมศิลปากรยินดีอนุญาตให้พิมพ์ได้ตามความประสงค์

หนังสือเรื่อง รำพันพิลาป ของสุนทรภู่นี้ พระยาราชสมบัติ (เอิบ บุรานนท์) ได้มอบต้นฉบับให้แก่หอพระสมุดวชิรญาณฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ ต่อมาได้ตีพิมพ์เผยแพร่หลายครั้ง ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ นายธนิต อยู่โพธิ์ ได้ตรวจสอบชำระใหม่ พร้อมทั้งทำเชิงอรรถและหมายเหตุขึ้นไว้ แล้วได้ให้จัดพิมพ์ฉบับชำระใหม่และมีหมายเหตุนี้เป็นครั้งแรกในงานกวีวรรณนา ซึ่งกรมศิลปากรจัดให้มีขึ้น ณ วัดเทพธิดาราม พระนคร เนื่องในอภิลักขิตสมัยคล้ายวันเกิดของสุนทรภู่ ครบ ๑๗๕ ปี เมื่อวันจันทร์ที่ ๒๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๔ สำนักพิมพ์คลังวิทยาพิมพ์

จำหน่ายเป็นครั้งที่สอง (พิมพ์รวมอยู่ในหนังสือชีวิตและงานของสุนทรภู่) เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖ การจัดพิมพ์ครั้งนี้นับเป็นครั้งที่สาม และได้นำคำนำในคราวจัดพิมพ์ครั้งแรกมาตีพิมพ์ไว้ข้างต้นหนังสือนี้เพื่อได้ทราบความเป็นมาแต่เดิมด้วย

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลราศีทักษิณานุปทานซึ่งพระสุนทรกิจโกศลและศิษยานุศิษย์ได้จัดบำเพ็ญอุทิศแด่ พระมงคลธรรมรังษี และได้พิมพ์หนังสือนี้แจกจ่ายเป็นกุศลวิทยาทาน จงเป็นกุศลบันดาลให้ พระมงคลธรรมรังษี ได้บรรลุสันติสุขในสัมปรายภพตลอดกาลนิรันดร์ เทอญ.

กรมศิลปากร

๙ มีนาคม ๒๕๑๐

คำนำ

ในคราวพิมพ์ครั้งแรก

ในหนังสือ ประวัติสุนทรภู่ พระนิพนธ์ ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งได้พิมพ์ได้อ่านเป็นที่ทราบกันแพร่หลายแล้วนั้น ทรงนิพนธ์ไว้ในเบื้องต้นว่า พระสุนทรโวหาร (ภู่) ซึ่งคนทั้งหลายเรียกกันเป็นสามัญว่า "สุนทรภู่" นั้น เกิดในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อวันจันทร์ เดือน ๘ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีมะเมีย จุลศักราช ๑๑๔๘ เวลาเช้า๒โมง (*ตรงกับวันที่ ๒๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๒๙*) มีผู้รู้ตำราโหราศาสตร์ได้ผูกดวงชตาไว้ดังนี้

ดวงชตาสุนทรภู่

— • —

โดยเหตุที่ท่านสุนทรภู่ เป็นมหากวีผู้ยิ่งใหญ่ของไทย ผู้สร้างวรรณกรรมอันไพเราะไว้มากมาย มีชีวิตการประพันธ์เป็นมหัศจรรย์ในวงวรรณกรรม นับได้ว่าบทกลอนของท่านได้กล่อมประชาชนชาวไทยให้สดชื่นรื่นรมย์มาตลอดเวลากว่าศตวรรษครึ่ง ซึ่งวันเกิดของท่านสุนทรภู่จะเวียนมาบรรจบครบ ๑๗๕ ปีบริบูรณ์ในวันจันทร์ที่ ๒๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๔ นี้ จึงได้กำหนดมีงาน ***กวีวรรณนา*** ขึ้นเป็นอนุสรณ์ในงานเคล้ายวันเกิดของท่าน ณ วัดเทพธิดาราม พระนคร และได้เลือกหนังสือ "รำพันพิลาป" ของท่าน มาพิมพ์ให้ท่านผู้สนใจได้อ่านได้พึงกันโดยแพร่หลายในโอกาสนี้ด้วย

เหตุที่จัดงาน ***กวีวรรณนา*** ขึ้นในวัดเทพธิดา ก็เพราะปรากฏชัดว่า ท่านสุนทรภู่เคยอยู่ในวัดนี้ ด้วยหลักฐานตามที่ทราบ ปรากฏว่า กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงสร้างวัดเทพธิดา เริ่มมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๗๙ และคงจะสร้างเสร็จในปี พ.ศ. ๒๓๘๒ เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จพระราชดำเนินผูกพัทธสีมาในปีนั้น ขณะนั้น

กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ มีพระชนมายุ ๒๘ พรรษา คงจะได้โปรดให้นิมนต์ท่านสุนทรภู่ ซึ่งยังอยู่ในสมณเพศ ให้มาจำพรรษาในวัดเทพธิดา ตั้งแต่ในปีเริ่มแรกมีพระภิกษุสงฆ์อยู่จำพรรษาในปีผูกพัทธสีมา หรือถัดมาอีกปีหนึ่ง ดังจะเห็นได้จากข้อความที่ท่านสุนทรภู่กล่าวไว้ใน "รำพันพิลาป" ว่า ***"โอ้ ปัจฉิมบัยขาลสงสารวัด เคยโสมนัสในอารามสามวัลลา"*** ปีขาลที่ว่านี้ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๘๕ และในขณะที่ท่านสุนทรภู่ อยู่ในวัดเทพธิดา ก็ได้แต่งหนังสือไว้หลายเรื่อง เช่น เรื่องรำพันพิลาป กาพย์เรื่องพระไชยสุริยา โคลงนิราศสุพรรณ และเล่ากันมา ***(ในประวัติสุนทรภู่ พระนิพนธ์ ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ)*** ว่ากรมหมื่นอัปสรสุดาเทพมีรับสั่งให้แต่งเรื่องพระอภัยมณี ถวายเดือนละ ๑ เล่มสมุดไทย การที่เลือกหนังสือ "รำพันพิลาป" มาตีพิมพ์ขึ้นในงานนี้ ก็เพราะทราบได้แน่นอนว่าบทกลอนเรื่องนี้ท่านสุนทรภู่ได้แต่งขึ้นตามความฝันของท่านเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ อันเป็นระยะเวลาที่ท่านอยู่ในวัดเทพธิดา ทั้งรำพันถึงเรื่องราว เหตุการณ์และสถานที่ ในวัดเทพธิดาเกือบตลอดเรื่อง จึงสมควรที่จะจัดพิมพ์ขึ้นให้ได้อ่านได้ฟังกันโดยแพร่หลาย

ท่านสุนทรภู่บอกวันเดือนปีที่ฝันไว้ใน "รำพันพิลาป" ว่า ***"เดือนแปดวันจันทราเวลานอน"*** และว่า ***"โอ้ปีมะเมียบัดนี้ปีขาลบันดาลฝัน"*** จึงเป็นอันรู้ได้ว่า ท่านฝันเมื่อคืนวันจันทร์ เดือน ๘ ปีขาล (พ.ศ. ๒๓๘๕) จะเป็นข้างขึ้นหรือข้างแรม ไม่อาจรู้ได้ แต่มีกล่าวไว้แห่งหนึ่งว่า ***"เมื่อยามฝันนั้นว่านึกนั่งตรึกตรอง เดือนหงายส่องแสงสว่างดังกลางวัน"*** ถ้านอนฝันแล้วตื่นขึ้นดึก ๆ เห็นดวงจันทร์ส่องแสงสว่างจ้า ก็คงจะเป็นเวลาข้างขึ้นแก่ ๆ หรือข้างแรมอ่อน ๆ กระมัง แต่ในปีขาล พ.ศ. ๒๓๘๕ นั้น ก็ปรากฏว่ามีเดือน ๘ สอง ๘ เสียด้วย จึงยากที่จะทราบได้ ขอฝากไว้เป็นข้อพิจารณาของท่านผู้อ่าน

มูลเหตุที่ท่านสุนทรภู่จะฝัน ท่านบอกของท่านไว้ว่า เมื่อวันจันทร์ เดือน ๘ พ.ศ. ๒๓๘๕ เวลานั้นท่านบวชเป็นพระภิกษุ และจำพรรษาอยู่ในวัดเทพธิดา ท่านจุดธูปเทียนสวดมนต์ก่อนจำวัด แม้จะเป็นราตรีที่เงียบสงัด แต่ก็นอนไม่หลับ หูได้ยินเสียงอะไรต่ออะไร เช่น เสียงจิ้งหรีด เสียงนกแสก เสียงแมลงมุมตือก เป็นต้น ตามวิสัยของคนที่มีจิตพุ้งสร้าน เลยนึกเรื่อยเปื่อยไปถึงเรื่องราว ซึ่งเกิดขึ้นในชีวิตของท่านที่ผ่านมา

มีการผจญภัยนานาประการ นึกไปจนเหนื่อย จึงอ้างเอาอานิสงส์แห่งศีลและสัจจะที่ท่านได้บวชเรียนเพียรบำเพ็ญมา พลางอธิษฐานจิตขอความฝันแล้วก็หลับไป เกิดนิมิตฝัน ว่าตัวท่านเองกำลังว่ายน้ำอยู่ในท้องทะเลคนเดียว ก็มีสาวน้อยผู้หนึ่งเหาะมาแล้วพาไปให้อยู่ที่วัด ***(เทพธิดาราม)*** ท่านได้เห็นพระพุทธรูปศิลาขาวและพระพุทธรูปทองทรงเครื่อง ซึ่งก็เห็นจะเป็นพระพุทธรูปในพระอุโบสถวัดเทพธิดานั่นเอง แล้วพรรณนาถึงความฝันที่เห็นในเวลาหลับ ครั้นตื่นขึ้นนึกถึงความฝันแล้วก็รำพันไปถึงความหลัง ข้อความรำพันช่วยให้เราได้ทราบถึงความเป็นไปในชีวิตของท่าน ได้ทราบถึงสิ่งก่อสร้างและพืชพรรณไม้ที่มีอยู่ในวัดเทพธิดาในครั้งนั้น ตลอดจนพรรณนาถึงเครื่องบัจจัยไทยทาน ซึ่งนิยมจัดทำถวายพระกันในสมัยนั้น ครั้นแล้วท่านก็พรรณนาเป็นฝันตื่นของท่านต่อไป มีการพานางในฝันลงเรือพยนต์ไปชมทะเล และชมบ้านเมืองตามทางที่ผ่านไป ในตอนท้ายเป็นคำขอหรือวิงวอน และบอกว่าบทกลอนที่ท่านแต่งนี้ ***"ชื่อรำพันพิลาป*** ล้ำกาพย์กลอน" พิจารณาดูคล้ายกับว่าท่านสุนทรภู่มุ่งหมายแต่งเพื่อให้ใครอ่านสัก

ท่านหนึ่ง แต่จะได้ถวายให้การมหมื่นอัปสรสุดาเทพทรงหรือเปล่า ถึงบัดนี้ เวลาก็ล่วงเลยมาเสียนานแล้ว จึงเป็นการยากที่จะทราบ

ต้นฉบับ "รำพันพิลาป" ที่นำมาเป็นฉบับพิมพ์มีอยู่ ๑ เล่มสมุดไทย พระยาราชสมบัติ *(เอิบ บุรานนท์)* ได้นำมามอบให้ไว้แก่หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๐ นอกจากจะบรรยายถึงรายละเอียดให้เราได้ทราบประวัติของท่านสุนทรภู่เพิ่มเติมแล้ว เรื่องรำพันพิลาปยังช่วยให้เราได้มองเห็นจินตนาการอันลี้ลับของท่านที่น่าสนใจ แม้จะได้ตีพิมพ์เผยแพร่แล้วหลายครั้ง แต่ก็ยังไม่เคยมีท่านผู้ใดศึกษาวิจัยเฟ้นหาข้อเท็จจริงกันมาแต่ก่อน ข้าพเจ้าจึงลองศึกษาค้นคว้าและสร้างจินตนาการไปตามบทกลอน ก็รู้สึกเพลิดเพลินไปตามท้องเรื่องที่ท่านสุนทรภู่รำพันไว้ แล้วคิดใคร่จะให้ท่านผู้สนใจได้รับความเพลิดเพลินเช่นนั้นบ้าง จึงพยายามบันทึกหมายเหตุเป็นเชิงอรรถไว้ในหน้านั้น ๆ พอเป็นแนวทาง เพื่อท่านผู้อ่านจะได้ลองสร้างจินตนาการไปตามท้องเรื่องดูบ้าง แต่ถ้าเห็นว่าบันทึกที่ทำเป็นเชิงอรรถไว้นั้น ไร้สาระ ก็ขอได้โปรดให้อภัยและอย่า

ได้ถือเอาเป็นสาระ โปรดถือเสียว่าเป็นแต่เพียงความเห็นและความรู้สึกของผู้อ่านคนหนึ่งที่สนใจ

ณ อภิลักขิตสมัยคล้ายวันเกิด ของ ท่านสุนทรภู่ เวียนมาบรรจบครบ ๑๗๕ ปี ในวันจันทร์ที่ ๒๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๔ นี้ ข้าพเจ้าขอเชิญชวนท่านที่เคารพทั้งหลาย ได้โปรดร่วมใจน้อมคารวะจิตรำลึก ด้วยสำนึกในกิตติคุณอันสูงส่ง ของท่านมหากวีผู้ยิ่งใหญ่ ผู้ซึ่งได้สร้างสมบัติวรรณกรรม อันไพเราะเพราะพริ้งและหาค่ามิได้ ไว้เป็นอลังการอันเจิดจ้าของชาติไทย และเป็นอาภรณ์ประดับดวงใจของประชาชนชาวไทย ให้พริ้งเพริศเฉิดฉายชั่วนิตยนิรันดร์.

กรมศิลปากร

๒๐ มิถุนายน ๒๕๐๔

สารบาญ

หน้า

คำนำ ๓

รำพันพิลาป ๑๓

ระลึกความหลัง ๑๔

หลับฝัน ๒๕

ตื่นนึกถึงความฝัน ๓๑

รำพันถึงวัตถุสถานในวัด ๓๗

รำพันถึงเครื่องไทยทาน ๔๑

รำพึงฝัน ๕๐

รำพันพิลาป

๏ สุนทร[๑] ทำคำประดิษฐ์นิมิตฝัน
พึ่งพบเห็นเป็นวิบัติมหัศจรรย์
จึ่งจดวันเวลาด้วยอาวรณ์
แต่งไว้เหมือนเตือนใจจะได้คิด
ในนิมิตเมื่อภวังค์วิสังหรณ์
เดือนแปดวันจันทวา[๒] เวลานอน
เจริญพรภาวนาตามบาลี
ระลึกคุณบุญบวชตรวจกสิน
ให้สุขสิ้นดินฟ้าทุกราศี
เงียบสงัดวัดวาในราตรี
เสียงเบ็ดผีหวีหวีดจังหรีดเรียง
หริ่งหริ่งเรื่อยเฉื่อยชื่นสะอื้นอก
สำเนียงนกแสกแถกแสกแสกเสียง
เสียงแมงมุมอุ้มไข่มาให้เตียง
ตีอกเพียงผึงผึงตะลึงพัง

๑. สุนทร คือ พระภิกษุสุนทรภู่ เวลาบวชมาราว ๑๘ หรือ ๑๙ พรรษา
๒. "เดือน ๘ วันจันทวาร์" วันจันทร์ เดือน ๘ ปีขาล พ.ศ. ๒๓๘๕

ฝ่ายฝูงหนูมูลิกกิกกิกร้อง
เสียวสยองยามยินถวิลหวัง
อนึ่งผึ้งซึ่งมาทำประจำรัง
ริมบานบังบินร้องสยองเย็น
ยิ่งเยือกทรวงง่วงเหงาซบเซาโศก
ยามวิโยคยากแค้นสุดแสนเข็ญ
ไม่เทียมเพื่อนเหมือนจะพาเลือดตากระเด็น
เที่ยวซ่อนเร้นไร้ญาติหวาดวิญญาณ์

[**ระลึกความหลัง**]

แต่บีวอก[๑]ออกขาดราชกิจ
บรรพชิตพิศวาสพระศาสนา
เหมือนลอยล่องท้องชะเลอยู่เอกา
เห็นแต่ฟ้าฟ้าก็เปลี่ยวสุดเหลียวแล
ดูฟากผึ้งหวังจะหยุดก็สุดเนตร
แสนเทวษเวียนว่ายสายกระแส
เหมือนทรวงเปลี่ยวเที่ยวแสวงทุกแขวงแคว
ได้เห็นแต่ศิษย์หาพยาบาล

๑. บีวอก พ.ศ. ๒๓๖๗

ทางบกเรือเหนือใต้เที่ยวไปทั่ว
จังหวัดหัวเมืองสิ้นทุกถิ่นฐาน
เมืองพริบพรี[๑]ที่เขาทำรองน้ำตาล
รับประทานหวานเย็นก็เป็นลม
ไปราชพรี[๒]มีแต่พาลจังทานพระ
เหมือนไปปะบระเพ็ดเหลือเข็ดขม
ไปขึ้นเขาเล่าก็ตกอกระบม
ทุกข์ระทมแทบจะตายเสียหลายคราว
ครั้งไปด่านกาญจน์บุรีที่กะเหรี่ยง
ฟังแต่เสียงเสือสีห์ชะนีหนาว
นอนน้ำค้างพร่างพนมพรอยพรมพราว
เพราะเชื่อลาวลวงว่าแร่แปรเป็นทอง
ทั้งผ้ายลูกถูกปอบมันลอบใช้
หากแก้ได้ให้ไปเข้ากินเจ้าของ
เข้าวัสสามาอยู่ที่สองพี่น้อง[๓]
ยามขัดข้องขาดมุ้งริ้นยุงชุม

---

๑. เมืองเพชรบุรี
๒. เมืองราชบุรี
๓. สองพี่น้อง ตำบลและที่ตั้งอำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี

ทุกเช้าค่ำลำบากแสนยากยิ่ง
เหลือทนจริงเจ็บแสบใส่แกลบสุม
เสียงฉู่ฉู่หวู่ว่อนเวียนร่อนรุม
เป็นกลุ่มกลุ่มกลุ้มกัดนั่งปัดยุง
โอ้ยามยากอยากใคร่ได้เหล็กไหลเล่น
ทำทองเป็นปั้นเต่าเผาถลุง
ลองตำราอาจารย์ทองบ้านจุง
จดเกลือหุงหายสูญสิ้นทุนรอน
คราวไปคิดปริศนาตามตาเถร
เขากาเพน[๑]พบมหิงส์ริมสิงขร
มันตามติดขวิดคร่อมอ้อมอุทร
หากมีขอนขวางควายไม่วายชนม์
เดชะบุญคุณพระอนิสงส์
ช่วยดำรงรอดตายมาหลายหน
เหตุด้วยเคราะห์เพราะว่าไว้วางใจคน
จึ่งจำจนใจเปล่าเปลืองเข้าเกลือ

---

๑. มีเขากาเผ่น อยู่ในท้องที่ตำบลดอนแสลบ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี สูง ๓๘๓ เมตร เขาพ่อปู่ ก็เรียก

รำพันพิลาป

โอ้ยามอยู่สุพรรณกินมันเผือก
เคี้ยวแต่เปลือกไม้หมากเปรี้ยวปากเหลือ
จนแรงโรยโหยหิวผอมผิวเนื้อ
พริกกับเกลือกลักใหญ่ยังไม่พอ
ทั้งผ้าพาดบาตรเหล็กของเล็กน้อย
ขโมยถอยไปทั้งเรือไม่เหลือหลอ
เหลือแต่ผ้าอาศัยเสียใจคอ
ชาวบ้านทอถวายแทนแสนศรัทธา

คิดถึงคราวเจ้านิพพาน[๑]สงสารโศก
ไปพิศีโลก[๒]ลายแทงแสวงหา
ลงหนองน้ำปล้ำตะเข้หากเทวดา
ช่วยรักษาจึงได้รอดไม่วอดวาย
วันไปอยู่ภูผาเขาม้าวิ่ง[๓]
เหนื่อยนอนพิงเพิงไศลหลับใจหาย

๑. หมายถึง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สวรรคต เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๗

๒. หมายถึง เมืองพิษณุโลก

๓. มีเขาหนองม้าวิ่ง อยู่ในท้องที่อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี

ครั้นดึกดูงูเหลือมเลื้อยเลื่อมลาย
ล้อมรอบกายเกี้ยวตัวกันผัวเมีย
หนีไม่พ้นจนใจได้สติ
สมาธิถอดชีวิตอุทิศเสีย
เสียงพู่พ่ำขู่พ่อเคล้าคลอเคลีย
แลบลิ้นเลียแล้วเลื้อยแลเพื่อยยาว
ดูใหญ่เท่าเสากระโดงผีโบ้งสิง
เป็นรูปหญิงยืนหลอกผมหงอกขาว
คิดจะตีหนีไปกลัวไม้ท้าว
โอ้เคราะห์ครามาวขึ้นไปเหนือเหมือนเหลือตาย

เมื่อขาล่องต้องตอเรือหล่อล่ม
เจียนจะจมน้ำม้วยระหวยระหาย
ปะหาดตื้นขึ้นรอดไม่วอดวาย
แต่ปะตายหลายหนหากทนทาน
แล้วมิหนำซ้ำบุตรที่สุดรัก
ขโมยลักหลายหนผจญผลาญ
ต้องต่ำต้อยย่อยยับอัประมาณ
มาอยู่วิหารวัดเลียบยิ่งเยียบเย็น

โอ้ยามจนสิ้นเหลือสิ้นเสื่อหมอน
สู้ซุ่มซ่อนเสียมิให้ใครใครเห็น
ราหูทับยับเยินเผอิญเป็น
เปรียบเหมือนเช่นพราหมณ์ชีมณีจันท์[๑]
จะสึกหาลาพระอธิฐาน
โดยกันดารเดือดร้อนสุดผ่อนผัน
พอพวกพระอภัยมณีศรีสุวรรณ
เธอช่วยกันแก้ร้อนค่อยหย่อนเย็น
อยู่มาพระสิงหะไตรภพโลก[๒]
เห็นเศร้าโศกแสนแค้นสุดแสนเข็ญ
ทุกค่ำคืนผืนหน้าน้ำตากระเด็น
พระโปรดเป็นที่พึ่งเหมือนหนึ่งนึก
ดังไข้หนักรักษาวางยาทิพย์
ฉันทองหยิบฝอยทองไม่ต้องสึก[๓]

---

๑. พราหมณ์ชีมณีจันท์ ติกนิบาต ในนิบาตชาดกแปล เล่ม ๖ น. ๖๐

๒. สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ โปรดประทานอธิบายว่า พระสิงหะไตรภพ หมายถึง เจ้าฟ้าอาภรณ์ พระอภัยมณี หมายถึง สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ และศรีสุวรรณ หมายถึง เจ้าฟ้าบี ว

๓. ข้อความตอนนี้ แสดงว่า พระภิกษุสุนทรภู่เคยคิดจะสึกเมื่ออยู่วัดเสือข แต่แล้วไม่สึก คงบวชอยู่ต่อมา

ค่อยผ่าผื่นชื่นฉ่ำดังอำมฤก
แต่ตกลึกเหลือที่จะได้สบาย

ค่อยเบาบางสร่างโศกเหมือนโรคพ้น
จะเดินยืนยังไม่ได้ยังไม่หาย
ได้ห่มสีมีหมอนเสื่ออ่อนลาย
ค่อยคลายอายอุตส่าห์ครองฉลองคุณ
เหมือนพบปะพระสิทธาที่ปรารภ
ชุบบุตรลพเลี้ยงเหลือช่วยเกื้อหนุน
สนอมพักตร์รักษาด้วยการุญ
ทรงสร้างบุญคุณศีลเพิ่มภิญโญ
ถึงยากไร้ได้พึ่งเหมือนหนึ่งแก้ว
พาผ่องแผ้วผิวพักตร์ขึ้นอักโข
พระฤาษีที่ท่านช่วยชุบเสือโค[๑]
ให้เรืองฤทธิ์อิสโรเดโชชัย
แล้วไม่เลี้ยงเพียงแต่ชุบช่วยอุปถัมภ์
พระคุณล้ำโลกาจะหาไหน

๑. ดูเรื่องเปรียบเทียบในเสือโคคำฉันท์ และคาวี

ช่วยชี้ทางกลางป่าให้คลาไคล
หลวิชัยคาวีจำลีลา
แต่ละองค์ทรงพรตพระยศยิ่ง
เป็นยอดมิ่งเมืองมนุษย์นี้สุดหา
จงไพบูลย์พูนสวัสดิ์วัฒนา
พระชันษาสืบยืนอยู่หมื่นปี
เป็นคราวเคราะห์ก็ต้องพรากจากวิหาร
กลัวพวกพาลผู้ร้ายจำย้ายหนี
อยู่วัดเทพธิดา[๑]ด้วยบารมี
ได้ผ้าบิณฑบาตไทยทาน
ถึงยามเคราะห์ก็เผอิญให้เห็นห่าง
ไม่เหมือนอย่างอยู่ที่พระวิหาร[๒]
โอ้ใจหายกลายกลับอัประมาณ
โดยกันดารเดือดร้อนไม่หย่อนเย็น

๑. พระภิกษุสุนทรภู่ ย้ายจากวิหารวัดเสียบมาอยู่วัดเทพธิดา ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๙๓–๒๓๙๕

๒. ที่ว่ากันว่า สุนทรภู่โจทเจ้า อาจเป็นตอนนี้ เคยพึ่งพระบารมีเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดีและพระโอรส มาก่อน เมื่ออยู่วิหารวัดเสียบ แล้วย้ายไปอยู่วัดเทพธิดา พึ่งพระบารมีกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ

ได้พึ่งพระปะแพรพอแก้หน้า
สองวัสสาล้นงามถึงยามเข็ญ
คิดขัดขวางอย่างจะพาเลือดตากระเด็น
บันดาลเป็นปลวกปล่องขึ้นห้องนอน
กัดเสื่อสาดขาดปรุทะลุสมุด
เสียดายสุดแสนรักเรื่องอักษร
เสียแพรผ้าอาศัยไตรจีวร
ดูพรุนพลอนพลอยพาน้ำตาคลอ
ถึงคราวคลายปลายอ้อยบุญน้อยแล้ว
ไม่ผ่องแผ้วพักตราวาสนาหนอ
นับปีเดือนเหมือนจะหักทั้งหลักตอ
แต่รั้งรอร้อนรนกระวนกระวาย
ถึงเดือนยี่มีเทศน์สมเพชพักตร์
เหมือนลงรักรู้ว่าบุญสิ้นสูญหาย
สู้ซ่อนหน้าผ่าผืนสะอื้นอาย
จนถึงปลายปีฉลู[๑]มีธุระ
ไปทางเรือเหลือสลดด้วยปลดเปลื้อง
ระคางเคืองข้องขัดสลัดสละ
ลืมวันเดือนเชือนเฉยแกล้งเลยละ

๑. ปีฉลู พ.ศ. ๒๓๘๕

เห็นแต่พระองภัยพระทัยดี
ช่วยแจวเรือเก็อหนุนทำบุญด้วย
เหมือนโปรดช่วยชูหน้าเป็นราศี
กลับมาถึงฝั่งมาจับอยู่กับกระฎี
ทำรังที่ทิศประจิมริมประตู
ต้องขัดเคืองเรื่องราวด้วยคราวเคราะห์
จวบจำเพาะสุริยาถึงราหู
ทั้งบ้านทั้งวังวัดเป็นศัตรู
แม้นชีนอยู่ยากเย็นจะเห็นใคร
เครื่องกระฎีที่ยังเหลือแต่เสื่อขาด
เข้าไสยาศยุงกัดบัดไม่ไหว
เคยสว่างกลางคืนขาดพื้นไฟ
จะโทษใครเคราะห์กรรมจึ่งจำทน
โอ้อายเพื่อนเหมือนเขาว่ากึงกาฝาก
มิใช่รากรักเร่ระเหระหน
ที่ทุกข์สุขขุกเข็ญเกิดเป็นคน
ต้องคิดขวนขวายหารักษากาย
ได้พึ่งบ้างอย่างนี้เป็นที่ยึง
สัจจังจริงจงรักสมัครหมาย

ไม่ลืมคุณพูนสวัสดิ์ถึงพลัดพราย
มิได้วายเวลาคิดอาลัย
จะลับวัดพลัดที่กระฏีตึก
สุดแต่นึกน้ำตามาแต่ไหน
เผ้านองเนตรเช็ดพักตร์สักเท่าไร
ขืนหลั่งไหลรินร่ำน่ารำคาญ
คิดอายเพื่อนเหมือนเขาเล่าแม่เจ้านี่
เร่ไปบีละร้อยเรือนเดือนละร้อยบ้าน
เพราะบุญน้อยย่อยยับอัประมาณ
เหลือที่ท่านอุปถัมภ์ช่วยบำรุง
ต่อเมื่อไรไปทำทองสำเร็จ
แก้ปูนเพชพบทองสักสองถุง
จะผาสุกทุกสิ่งนอนกลิ้งพุง
กินหมูกุ้งไก่เป็ดจนเข็ดฟัน
ขอเดชะพระมหาอานิสงส์
ซึ่งรูปทรงสัจศีลถวิลสวรรค์
จะเที่ยวรอบขอบประเทศทุกเขตคัน
ขอความฝันวันนี้บอกดีร้าย

กุฏิที่สุนทรภู่เคยอยู่ บัจจุบันเป็นคณะ ๗ ข.

เคยอยู่กันถิ่นที่กระฎีก่อ เป็นตึกต่อต่างกำแพงฝากแฝงฝา
เป็นสองฝั่งหน้าขวัดวิปัสนา ข้างโบสถ์บาเรียนเรียงเคียงกัน

(หน้า ๓๕)

คิดขัดขวางอย่างจะพาเลือดตากระเด็น บันดาลเป็นปลวกปล่องซ้องนอน
กัดเสื่อสาดขาดปรุทะลุสมุด เสียดายสุดแสนรักเรื่องอักษร
เสียแพรผ้าอาศัยไตรจีวร ดูพรุนพลอนพลอยพาน้ำตาคลอ (หน้า ๒๒)
เครื่องกระฎีที่ยังเหลือแต่เสื่อขาด เข้าไสยาศยุงกัดบัดไม่ไหว
เคยสว่างกลางคืนขาดฟืนไฟ จะโทษใครเคราะห์กรรมจึงจำจน (หน้า ๒๓)

เคยเดินเล่นเย็นลมเลียบชมรอบ
พระปรางค์มีสี่ทิศพิสดาร
ที่หน้าบันบั้นอย่างเมืองกวางตุ้ง
กระเบื้องเคลือบเหลือบสลับเหลี่ยมรับรอง

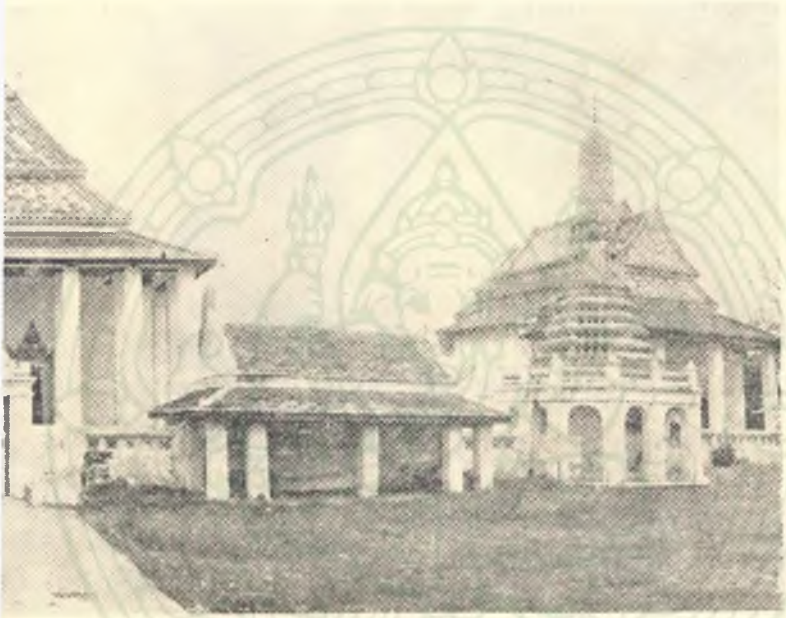

ริมแขวงขอบเขตที่เจดียฐาน
โบสถ์วิหารการเปรียญล้วนเขียนทอง
ดุเรืองรุ่งรุปนกผกผยอง
ศาลาสองหน้ารอบขอบกำแพง

(หน้า ๓๘)

ตุ๊กกระตาหิน
ภายในบริเวณพระอุโบสถ
แสดงการแต่งกายสุภาพสตรีไทย
สมัยรัชกาลที่ ๓

สิงโตจีนตีนตัวน่ากลัวกลอก
ขยับขยอกแยกเขี้ยวเสียวแลยง
(หน้า ๓๘)

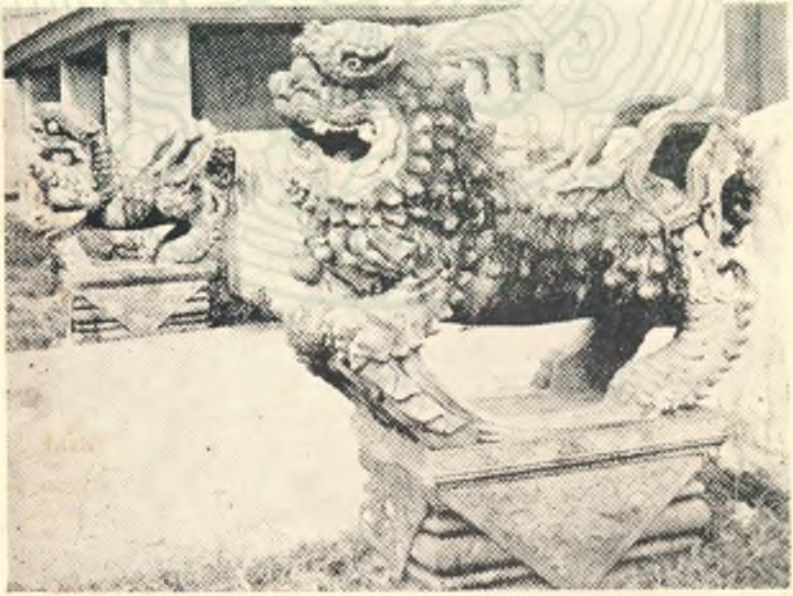

[หลับฝัน]

แล้วร่ำภาวนาในพระไตรลักษณ์
ประหารรักหนักหน่วงดังห่วงหาย
หอมกลีนธูปบูชาระงับหลับสบาย
ฝันว่าว่ายสายชะเลอยู่เอกา
สิ้นกำลังยังมีนารีรุ่น
รูปเหมือนหุ่นเหาะเร่ร่อนเวหา
ช่วยจูงไปไว้ที่วัดได้ทัศนา
พระศิลาขาวล้ำดังสำลี
ทั้งพระทองสององค์ล้วนทรงเครื่อง[๑]
แลเลื่อมเหลืองเรืองจำรัสรัศมี
พอเสียงแซ่แลหาเห็นนารี
ล้วนสอดสีสาวน้อยนับร้อยพัน
ล้วนใส่ช้องป้องพักตร์ดูลักขณะ
เหมือนนางสะสวยสมล้วนคมสัน

๑. คงหมายถึง พระพุทธรูปศิลา ซึ่งเป็นพระประธาน และพระพุทธรูปทรงเครื่องขึ้น ปางห้ามสมุทร (ประทานอภัย) ในพระอุโบสถ วัดเทพธิดา

ที่เอกองค์ทรงศรีฉวีวรรณ[๑]
ดังดวงจันทร์แจ่มฟ้าไม่ราคี
ทั้งคมขำล้ำนางสำอางสะอาด
โอษฐ์เหมือนชาดจิ้มเจิมเฉลิมศรี
ใส่เครื่องทรงมงกุฎดังบุตรี
แก้วมณีเนาวรัตน์จำรัสเรือง
รูปจริตพิศไหนวิไลเลิศ
เหมือนหุ่นเชิดโฉมแช่มแฉล้มเหลือง
พอแลสบหลบชะม้ายชายชำเลือง
ดูปลดเปลื้องเปล่งปลั่งกำลังโลม
ลำพระกรอ่อนชดประณตน้อม
แลละม่อมเหมือนหนึ่งเขียนวิเชียรโฉม
หรือชาวสวรรค์ชั้นฟ้านภาโพยม
มาประโลมโลกาให้อาวรณ์
แปลกมนุษย์ผุดผ่องละอองพักตร์
วิไลลักษณ์ล้ำเลิศประเสริฐสมร

๑. หมายถึง กรมหมื่นอัปสรสุดาเทวี พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ?

ครั้นปราศรัยไถ่ถามนามกร
ก็เคืองค้อนขามเขินสะเทิ้นที
ขืนถามอีกหลีกเลี่ยงหลบเมียงม่าย
เหมือนอายชายเฉยเมินดำเนินหนี
นางน้อยน้อยพลอยตามงามงามดี
เก็บมาลีเลือกถวายไว้หลายพรรณ
แล้วชวนว่าอย่าอยู่ชมพูทวีป
นิมนต์รีบไปสำราญวิมานสวรรค์
แล้วทรงรถกลคกั้งนางทั้งนั้น
นั่งที่ชั้นลดล้อมน้อมคำนับ
ที่นั่งทิพย์ลิบเลื่อนคล้อยเคลื่อนคล้าย
พรรณรายพรายเรืองเครื่องประดับ
ประเดี๋ยวเดียวเฉียวฉิบแลลิบลับ
จนลมจับวับใจอาลัยลาน

ซึ่งสั่งให้ไปสวรรค์ฤๅชั่นษา
จะมรณาในปีนี้เป็นปีขาล(๑)

๑. ปีขาล พ.ศ. ๒๓๘๕

แม้นเหมือนปากอยากใคร่ตายหมายวิมาน
ขอพบพานภัคนีของพี่ยา
ยิ่งนึกเห็นเช่นโฉมประโลมโลก
ยิ่งเศร้าโศกแสนสวาทปรารถนา
ได้แนบชมสมคะเนสักเวลา
ถึงชีวาม้วยไม่อาลัยเลย
อยู่หลัดหลัดพลัดพรากไปฟ่ากฟ้า
ให้ด้นโดยโหยหานิจจาเอ๋ย
ถึงชาตินี้พี่มิได้บุญไม่เคย
ขอชื่นเชยชาติหน้าด้วยอาวรณ์
แม้นรู้เหาะก็จะได้ตามไปด้วย
สู้มอดม้วยมิได้ทั้งมึงสมร
เสมอเนตรเชษฐาเวลานอน
จะกล่าวกลอนกล่อมประทับไว้กับทรวง
สายสุดใจไม่หลับจะรับขวัญ
ร้องโอดพันพัดชาช้าลูกหลวง[๑]

๑. โอดพัน พัดชา และช้าลูกหลวง เป็นศัพท์วิชาการ ในคีตศิลป์และดุริยางคศิลป์ของไทย ได้ขอให้นายมนตรี ตราโมท อธิบายไว้ดังนี้

หอสมุดแห่งชาติ
สำนักงานวัฒนธรรม

รำพันพิลาป

ประโลมแก้วแววตาสุดาดวง
ให้อุ่นทรวงไสยาศไม่คลาดคลาย
ยามกลางวันบรรทมจะชมโฉม
ขับประโลมข้างที่พัดวีถวาย
แม้นไม่ยิ้มหงิมเหงาจะเล่านิยาย
เรื่องกระต่ายตื่นตูมเหลือมูมมาม
ไม่รู้เหาะก็มิได้ขึ้นไปเห็น
แม้นเหมือนเช่นชาวสุธาภาษาสยาม

โอดพัน – หมายถึงการบรรเลงหรือขับร้องเพลงโดยดำเนินทำนองเป็น ๒ อย่าง ตอนแรกหรือเที่ยวแรกใช้ทำนองเสี่ยงขาวโหยหวน (โอด) ตอนหลังหรือเที่ยวหลังใช้ทำนองเสี่ยงสั้นและถี่ (พัน) อีกนัยหนึ่ง เป็นการเปลี่ยนระดับเสียงให้ตอนแรกกับตอนหลังเป็นคนละระดับ (Key)

พัดชา – เป็นชื่อเพลงที่มีทำนองไพเราะเย็น ๆ ในจำพวกขับกล่อมเพลงหนึ่งทางดนตรี รวมอยู่ในเพลงเรื่องทำขวัญ ในที่นี้หมายถึงการเห่กล่อมที่แยกออกไปเป็นทำนองเพลงพัดชา

ช้าลูกหลวง – เป็นทำนองเห่กล่อมอย่างหนึ่ง ซึ่งในโบราณใช้เห่กล่อมพระบรรทมพระเจ้าลูกเธอหรือเจ้านายบางพระองค์เวลาขึ้นพระอู่

ถ้ารับรักจักอุตส่าห์พยายาม
ไปตามความคิดคงได้ปลงทอง
นี่จนใจไม่รู้จักที่หลักแหล่ง
สุดแสวงสวาทหมายไม่วายหมอง
เมื่อยามฝันนั้นว่านึกนั่งตรึกตรอง
เดือนหงายส่องแสงสว่างดั่งกลางวัน
เห็นโฉมยงองค์เอกเมขลา
ชูจินดาดวงสว่างมากลางสวรรค์
รัศมีสีเปล่งดั่งเพ็งจันทร์
พระรำพันกรุณาด้วยปรานี
ว่านวลระหงองค์นั้นอยู่ชั้นฟ้า
ชื่อโฉมเทพธิดามิ่งมารศรี(๑)
วิมานเรียงเคียงกันทุกวันนี้
เหมือนหนึ่งพี่น้องสนิทร่วมจิตใจ
จะให้แก้วแล้วก็ว่าไปหาเถิด
มิให้เกิดการระแวงแหนงไฉน

๑. คำกลอนตรงนี้ แสดงว่า นางเมขลา กับ โฉมเทพธิดา เป็นคนละองค์ และอยู่ใกล้ ๆ กัน ถ้าโฉมเทพธิดา หมายถึง กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ นางเมขลา จะหมายถึงใคร ดูต่อไป

ที่ขัดข้องหมองหมางเป็นอย่างไร
จะผันแปรแก้ไขด้วยใกล้เคียง
สดับคำฉ่ำชื่นจะยื่นแก้ว
แล้วคลาดแคล้วคลับคล้ายเคลิ้มหายเสียง
ทรงปักษาการเวกแฝงเมฆเมียง
จึ่งหมายเสียงวาสนาอุตส่าห์คอย
เหมือนบุบผาปาริกชาติชื่น
สุดจะยื่นหยิบได้มีไม้สอย
ด้วยเดชะพระกุศลให้หล่นลอย
ลงมาหน่อยหนึ่งเถิดนะจะประคอง
มิให้เคืองเปล้องปลดเสียยศศักดิ์
สนอมรักร้อยปีไม่มีหมอง
แม้นมั่งมีพี่จะจ้างพวกช่างทอง
หล่อจำลองรูปวางไว้ข้างเคียง

[ตันนึกถึงความฝัน]

คิดจนตื่นฟื้นฟังระฆังฆ้อง
กลองหอกลองทึ้มทึ้มกระหึ่มเสียง
โกกิลากาแกแซ่สำเนียง

โอ้นึกเพียงขวัญหายไม่วายวัน
วิสัยเราเล่าก็ไม่สู้ใฝ่สูง
นางฟ้าผู่งไหนเล่ามาเข้าฝัน
ให้เฟื่อนจิตกิจกรมพรหมจรรย์
ฤๅสาวสวรรค์นั้นจะใคร่ลองใจเรา
ให้รักรูปซูบผอมตรมตรอมจิต
เสียจริตคิดขยีมง่วงหงิมเหงา
จะได้หัวเราะเยาะเล่นทุกเย็นเช้า
จึ่งแกล้งเข้าฝันเห็นเหมือนเช่นนี้
แม้นนางอื่นหมื่นแสนแดนมนุษย์
นึกกลัวสุดแสนกลัวเอาตัวหนี
สู้นึงนั่งตั้งมั่นถือขันตี
อยู่กระฎีดังสันดานนิพพานพรหม
รักษาพรตปลดปละสละรัก
เพราะน้ำผักต้มหวานน้ำตาลขม
คิดรังเกียจเกลียดรักหักอารมณ์
ไม่นิยมสมสวาทเป็นขาดรอน
แต่ครั้งนั้นวิปริตนิมิตฝัน
เผ้าผูกพันมั่นหมายสายสมร

สาวสวรรค์ชั้นฟ้าจงถาวร
เจริญพรพูนสวัสดิ์กำจัดภัย
ซึ่งผูกจิตพิศวาสหมายมาดมุ่ง
มักนอนสะดุ้งด้วยพระชวัญจะหวั่นไหว
เสวยสวรรค์ชั้นฟ้าสุราลัย
ช่วยเลื่อมใสโสมนัสสวัสดี

ขอเดชะพระอุมารักษาสวาท
ให้ผุดผาดเพียงพักตร์พระลักษมี
วิมานแก้วแววฟ้าฝูงนารี
คอยพัดวีแวดล้อมอยู่พร้อมเพรียง

ขอเดชะพระอินทร์ดีดพิณแก้ว
ให้เจื้อยแจ้วจับใจแจ่มใสเสียง
สาวสุรางค์นางรำระบำเรียง
คอยชับกล่อมพร้อมเพรียงเคียงประคอง
ขอพระจันทร์กรุณารักษาศรี
ให้เหมือนมณีนพเก้าอย่าเศร้าหมอง
เหมือนหุ่นเชิดเลิศล้วนนวลละออง
ให้ผุดผ่องผิวพรรณเพียงจันทรา

ขอพระพายชายเชยรำเพยพัด
ให้ศรีสวัสดิ์สว่างจิตกนิษฐา
หอมดอกไม้ในทวีปกลีบผกา
ให้หอมชื่นรื่นวิญญาณ์นิทรารมณ์

ขอเดชะพระคงคารักษาสนอม
อย่าให้มอมมีระคายเท่าปลายผม
ให้เย็นเรื่อยเฉื่อยฉ่ำเช่นน้ำลม
กล่อมประทมโสมนัสสวัสดี

ด้วยเดิมฝันฉันได้ยลวิมลพักตร์[๑]
สุดแสนรักลักประโลมโฉมฉวี
ถวิลหวังตั้งแต่นั้นจนวันนี้
ขออย่ามีโทษโปรดยกโทษกรณ์
ด้วยเกิดเป็นเช่นมนุษย์บุรุษราช
มาหมายมาดนางสวรรค์ร่วมบรรจถรณ์
ขอษมาการุญพระสุนทร[๒]
ให้ถาพรภิญโญเดโชชัย

๑. ก่อนจะฝันก็เคยพบเคยเห็นหน้ากันมาแล้ว

๒. พระภิญญสุนทรกู่

อนึ่งโยมโฉมยงพระองค์เอก
มณีเมขลามาโปรดปราศรัย
จะให้แก้วแล้วอย่าลืมที่ปลื้มใจ
ขอให้ได้ดั่งประโยชน์โพธิญาณ
จะพ้นทุกข์สุขสิ้นมลทินโทษ
เพราะพระโปรดโปรยปรายสายสนาน
ให้หน้าชื่นรื่นรสพจมาน
เหมือนนิพพานพ้นทุกข์เป็นสุขสบาย
บวชตะบึงถึงตะบันน้ำฉันชื่น
ยามดึกดื่นได้สังวรถวายพรถวาย
เหมือนพระจันทร์กรุณาให้ตายาย
กับกระต่ายแต้มสว่างอยู่กลางวง
เหมือนวอนเจ้าสาวสวรรค์กระสันสวาท
ให้ผุดผาดเพ็ญผลาอานิสงส์
ได้สมบูรณ์พูนเกิดประเสริฐทรง
ศีลดำรงร่วมสร้างพุทธางกูร
อันโลกีย์วิสัยที่ในโลก
ความสุขโศกสิ้นกายก็หายสูญ
เป็นมนุษย์สุดแต่ขอให้บริบูรณ์

ได้เพิ่มพูนผาสุกสนุกสบาย
ขอบุญพระจะให้อยู่ชมพูทวีป
ช่วยชุบชีพชูเชิดให้เฉิดฉาย
ไม่ชื่นเหมือนเพื่อนมนุษย์ก็สุดอาย
สู้ไปตายตีนเขาลำเนาเนิน
โอ้บีน้บีขาล[๑]บันดาลฝัน
ที่หมายมั่นเหมือนจะหมางระคางเขิน
ก็คิดเห็นเป็นเคราะห์จำเพาะเผอิญ
ให้ห่างเหินโหยหวนรำจวนใจ
จึ่งแต่งตามความฝันรำพันพิลาป
ให้ศิษย์ทราบสุนทราอัชฌาสัย
จะสั่งสาวชาวบางกอกข้างนอกใน
ก็กลัวภัยให้ขยาดพระอาชญา[๒]
จึ่งเอื้อมอ้างนางสวรรค์ตามฝันเห็น
ให้อ่านเล่นเป็นเล่ห์เสน่หา
ไม่รักใครในแผ่นดินถิ่นสุธา
รักแต่เทพธิดาสุราลัย[๓]

๑. ปีขาล พ.ศ. ๒๓๘๕
๒. จะสั่งใครไปบอกก็กลัวจะทรงทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งอาจต้องพระราชอาชญา เพราะเคยเข็ดขยาดมาแล้ว
๓. หมายถึง กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ?

ได้ครวญคร่ำร่ำเรื่องเป็นเครื่องสูง
พอพะยุงยกย่องให้ผ่องใส
ทั้งสาวแก่แม่ลูกอ่อนลาวมอญไทย
เด็กผู้ใหญ่อย่าเฉลียวว่าเกี้ยวพาน
พระภู่[๑]แต่งแกล้งกล่าวสาวสาวเอ๋ย
อย่าถือเลยเคยเจนเหมือนเหลนหลาน
นักเลงกลอนนอนผันเป็นสันดาน
เคยเขียนอ่านอดใจมิใคร่ฟัง
จะผ่ากดีผีปากจะฝากรัก
ด้วยจวนจักจากถิ่นถวิลหวัง
ไว้อาลัยให้ละห้อยจะคอยฟัง
จะร่ำสั่งสิ้นสุดอยุธยา

[รำพันถึงวัตถุสถานในวัด]

โอ้ยามนี้บีขาล[๒]สงสารวัด
เคยโสมนัสในอารามสามวัสสา[๓]

๑. พระภิกษุสุนทรภู่
๒. ปีขาล พ.ศ. ๒๓๘๕
๓. หมายถึงว่า พระภิกษุสุนทรภู่มาอยู่วัดเทพธิดาจนถึง ปีขาล พ.ศ. ๒๓๘๕ นี้ ได้ ๓ พรรษา

สั่นกุศลผลบุญการุณา
จะจำลาเลยลับไปนับนาน
เคยเดินเล่นเย็นลมเลียบชมรอบ
ริมแขวงขอบเขตที่เจดียฐาน
พระปรางค์มีสี่ทิศพิสดาร(๑)
โบสถ์วิหารการเปรียญล้วนเขียนทอง
ที่หน้าบันบั๊นอย่างเมืองกวางตุ้ง
ดูเรืองรุ่งรูปนกผกผยอง
กระเบื้องเคลือบเหลือบสลับเหลี่ยมรับรอง
ศาลาสองหน้ารอบขอบกำแพง(๒)
สิงโตจีนตีนตัวหน้ากลัวกลอก(๓)
ขยับขยอกแยกเขี้ยวเสียวแสยง
ที่ตีกก่อช่อฟ้าใบระกาแดง
ริมกำแพงตะพานขวางเคียงข้างคลอง
เป็นพลับพลาพาไลข้างในเสด็จ
เดือนสิบเบ็ดเคยประทานงานฉลอง

๑. หมายถึง พระปรางค์ ๔ ทิศของโบสถ์ในวัดเทพธิดา ยังเห็นได้ในปัจจุบัน
๒. มีศาลาสองหน้า ตั้งคร่อมกำแพงล้อมวิหาร โบสถ์ และ การเปรียญ
๓. สิงโตตั้งอยู่หน้าประตูเข้าโบสถ์ วิหาร และ การเปรียญ ประตูละ ๒ ตัว

เล่นโขนหนังพังบี้พาทย์ระนาดฆ้อง
ละคอนร้องเรื่องแขกฟังแปลกไทย
ประทานรางวัลนั้นไม่ขาดคนดาษดื่น
ทั้งวันคืนครื้นครั่นเสียงหวั่นไหว
จะวายเห็นเย็นเยียบเหงาเงียบใจ
โอ้อาลัยแลเหลียวเปลี่ยววิญญาณ์
เคยอยู่กินถิ่นที่กระฎีก่อ
เป็นตึกต่อต่างกำแพงฝากแผ่งฝา[๑]
เป็นสองฝ่ายท้ายวัดวิบัสสนา
ข้างโบสถ์บาเรียนเรียงเคียงเคียงกัน
เป็นสี่แถวแนวทางเดินหว่างกุฏี
มีสระบุดเขื่อนลงพระสงฆ์ฉัน
ข้างทิศใต้ในจงกรมพรหมจรรย์
มีพระคันธกุฎีที่บำเพ็ญ[๒]

๑. กุฏีที่พระภิกษุสุนทรภู่อยู่จำพรรษา

๒. ในหนังสือ Buddhist Art in India, Ceylon and Java ของท่าน J. PH. Vogel มีเชิงอรรถอธิบายไว้ในหน้า ๖๐ ว่า คำ 'คันธกุฎี' แต่เดิมเป็นชื่อกุฏีที่ประทับของพระพุทธเจ้า ในเชตวันมหาวิหาร ณ เมืองสาวัตถี ต่อมาใช้เป็นชื่อเรียกโบสถ์หรือวิหาร ที่ประดิษฐานพระปฏิมาของพระพุทธเจ้า แต่ในที่นี้คงหมายถึง กุฏีที่พระอาจารย์ใหญ่ฝ่ายวิปัสสนาอยู่ อาจหมายถึงพระวิหารน้อย ๒ หลัง ซึ่งตั้งอยู่บนมุมกำแพงล้อมวิหาร (ใหญ่) ด้านใต้ ก็ได้

ศาลากลางทางเดินแลเพลินจิต
ประดับประดิษฐ์ดูดีเป็นที่เก่ง[๑]
จะเริดร้างห่างแหสุดแลเล็ง
ยิ่งพิศเพ่งพาสลดกำสรดทรวง

หอระฆังดังทำนองหอกลองใหญ่
ทั้งหอไตรแตรทอง[๒]เป็นของหลวง
ปลูกไม้รอบขอบนอกเป็นดอกดวง
บ้างโรยร่วงรสรื่นทุกคืนวัน
ชมพู่แลแต่ละต้นมีผลลูก
ดูดั่งผูกพวงระย้าน่าฉัน
ทรงบาดาลบานดอกรีบออกทัน[๓]
เก็บทุกวันเช้าเย็นไม่เว้นวาย
เห็นทับทิมริมกระฎีดอกยี่โถ
สะอื้นโอ้อาลัยจิตใจหาย

๑. เคยมีศาลาเก๋งคร่อมถนนทางเดิน ระหว่างแถวหมู่กุฎีกับโบสถ์ วิหาร และการเปรียญ ภายหลังชำรุดจึงรื้อไป ปัจจุบันไม่มี
๒. แตรทอง หมายถึง หน้าต่างเขียนลายรดน้ำทอง ?
๓. ต้นไม้เหล่านี้ ปัจจุบันไม่มีแล้ว

เห็นต้นชาหน้ากระไดใจเสียดาย
เคยแก้อายหลายครั้งประทังทน
ได้เก็บฉันวันละน้อยอร่อยรส
ด้วยยามอดอัดคัดแสนขัดสน
จะซื้อหาชาจีนทรัพย์สินจน
จะจากต้นชาให้อาลัยชา
โอ้ชาตินี้มีกรรมเหลือลำบาก
เหมือนนกพรากพลัดรังไร้ฝั่งฝา
โอ้กระฎีที่จะจากฝากน้ำตา
ไว้คอยลาเหล่านักเลงพึ่งเพลงยาว
เคยเยี่ยมเยียนเพื่อนเก่าเมื่อเราอยู่
มาหาสู่ดูแลทั้งแก่สาว
ยืมหนังสือลือเลื่องถามเรื่องราว
โอ้เป็นคราวเคราะห์แล้วจำแคล้วกัน (๑)

[รำพันถึงเครื่องไทยทาน]

ระคูร้อนก่อนเก่าทำเข้าแช่
น่าชมแต่เครื่องกับสำรับฉัน

๑. เล่ากันว่า เมื่อสุนทรภู่บวชอยู่ในวัดเทพธิดา รับอาสาแต่งเพลงยาว ของผู้ชายให้ผู้หญิง และรับแต่งเพลงยาวให้ผู้หญิงตอบผู้ชาย

ช่างทำเป็นเช่นดอกจอกเป็นดอกจันทน์
งามจนชั้นกระชายทำเหมือนจำปา
มะม่วงดิบหยิบดูจึ่งรู้จัก
ทำน่ารักรูปสัตว์เหมือนมัจฉา
จะแลลับกลับกลายสุดสายตา
เคยไปมามิได้เห็นจะเว้นวาย

ตรุษสงกรานต์ท่านแต่งเครื่องแบ้งสด
ระรื่นรสราเชนพุมเสนกระสาย
น้ำกุหลาบอาบอุระแสนสบาย
ถึงเคราะห์ร้ายหายหอมให้ตรอมทรวง
เหมือนแสนโง่โอ้เสียแรงแต่งหนังสือ
จนมีชื่อลือเลื่องทั้งเมืองหลวง
มามืดเหมือนเดือนแรมไม่แจ่มดวง
ต้องเหงาง่วงทรวงเศร้าเปลี่ยวเปล่าใจ
จำจากเพื่อนเหมือนจะพาน้ำตาตก
ต้องระหกระเหินหาที่อาศัย
โอ้แสนอายปลายอ้อยเลื่อนลอยไป
เจ็บเจ็บใจไม่รู้หายซังตายทน

ที่อารีมีคุณการุญรัก
ได้เห็นพักตร์พบปะปีละหน
เข้าวัสสามาทั่วทุกตัวคน
ถวายต้นไม้กระถางต่างต่างกัน
ดูกิ่งใบไม้แซมดิดแต้มแต่ง
ลูกดอกแฝงแกล้งประดิษฐ์ความคิดขยัน
พุ่มสีผึ้งถึงดีลิ้นจี่จันทน์
ต้นแก้วกรรณิการ์มีสารพัด
ทำรูปพราหมณ์งามพริ้มแย้มยิ้มเย้ยน
กินนรเหมือนนางกินนรแขนอ่อนหยัด
ดูนางนั่งปลั่งเปล่งดูเคร่งครัด
หน้าเหมือนผัดผ่องผิวกรีดน้ำนาง
รูปนกหกผกผินกินเลกไม้
บ้างจับไซ้ขนพลิกพลิ้วปีกหาง
นกยางเจ่าเซาจกเหมือนนกยาง
รูปเสือกวางกบกระต่ายมีหลายพัน
ทำแปลกแปลกแขกฝาหรั่งทั้งเจ้าเงาะ
หน้าหวัวเราะรูปร่างค้วคางขัน
สุกรแกะแพะโผนเผ่นโดนกัน
ล้วนรูปปั้นต่างต่างเหมือนอย่างเป็น

จะแลลับนับปีครั้งนั้นหนอ
ที่ชอบพอเพื่อนสำราญจะนานเห็น
ด้วยโศกสุมรุมร้อนไม่หย่อนเย็น
จงอยู่เป็นสุขสุขทุกทุกคน
ขอแบ่งบุญสุนทรถาวรสวัสดิ์
ให้บริบูรณ์พูนสมบัติพิพัฒน์ผล
เกิดกองทองกองนากอย่ายากจน
เจริญพันภัยพานสำราญเริง
โอ้สงสารหลานสาวเหล่าข้าหลวง
เคยมาลวงหลงเชื่อจนเหลือเหลิง
ไม่รู้เท่าเจ้าทั้งนั้นเสียชั้นเชิง
เชิญบันเทิงเถิดนะหลานปากหวานดี
ได้ฉันลมชมลิ้นเสียสิ้นแล้ว
ล้วนหลานแก้วหลอกน้าต้องล่าหนี
จะนับเดือนเลือนลับไปนับปี
อยู่จงดีได้เป็นหม่อมให้พร้อมเพรียง(๑)
โอ้เดือนอ้ายไม่ขาดกระจาดหลวง
ใส่เรือพ่วงพวกแห่แซ่งแซ่เสียง

๑. หมายถึง หลอกให้แต่งเพลงยาว หรือ หลอกแอบอ้างรับสั่ง ?

อีกกระทึกครึกโครมคบโคมเคียง
เรือรายเรียงร้องขับตีทับโทน
บ้างเชิดหน้าทาดำยืนรำเต้น
ลางลำเล่นงิ้วหนังมีทั้งโขน
พวกขี้เมาเหล่าประสกตลกโลน
ร้องโย้นโหยนโย้นฉับรับชาตรี
ล้วนเรือใหญ่ใส่กระจาดย่ามบาตรพร้อม
ของคุณหม่อมจอมมารดาเจ้าภาษี[๑]
ทั้งขุนนางต่างมาด้วยบารมี
บี่พาทย์ตีเต้นรำทุกลำเรือ
ของขนมส้มสูกทั้งลูกไม้
หมูเบ็ดไก่กุ้งแห้งแตงมะเขือ
พร้าวอ่อนด้วยกล้วยอ้อยนับร้อยเครือ
จนล้นเหลือเกลือปลาร้าสารพัน
แล้วเราได้ไตรดีแพรสีแสด
สบงแปดคืบจัดเป็นสัตตขันธ์

---

๑. คงหมายถึง เจ้าจอมมารดาบาง ซึ่งเป็นเจ้าจอมมารดา ของ กรมหมื่น อัปสรสุดาเทพ และพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ

โอ้แต่นี้มิได้เห็นเหมือนเช่นนั้น
นับคืนวันปีเดือนจะเลื่อนลอย
เหลืออาลัยใจเอ๋ยจะเลยลับ
เหลืออาภัพพูดยากเหมือนปากหอย
ให้เขินขวยด้วยว่าวาสนาน้อย
ต้องหน้าจ๋อยน้อยหน้าระอาอาย
ออกวัสสาผ้าสบงกระทงเข้า
พระองค์เจ้าจบพระหัตถ์จัดถวาย
ไม่แหงนเงยเลยกลัวเจ้าขรัวนาย
สำรวมกายก้มหน้าเกรงบารมี
สวดมนต์จบหลบออกข้างนอกเล่า
ปะแต่เหล่าสาวแซ่ห่มแพรสี
สู้หลับตามาจนสุดถึงกุฏี
เหมือนไม่มีตาตัวด้วยกลัวตาย

ตั้งแต่นี้มิได้หลบไม่พบแล้ว
จงผ่องแผ้วพักตร์เหมือนดังเดือนหงาย
จะเงียบเหงาเช้าเย็นจะเว้นวาย
โอ้ใจหายหมายมาดเคลื่อนคลาดคลา

เหมือนใบศรีมีงานท่านสนอม
เจิมแป้งหอมน้ำมันจันทน์ให้หรรษา
พอเสร็จการท่านเอาลงทิ้งคงคา
ต้องลอยมาลอยไปเป็นใบตอง
เหมือนตัวเราเล่าก็พลอยเลื่อนลอยลับ
มิได้รับไทยทานดูงานฉลอง
โอ้ทองหยิบลิบลอยทั้งฝอยทอง
มิได้ครองไตรแพรเหมือนแต่เดิม
พระสิงหะพระอภัย[๑]พระทัยจืด
ไม่ยาวยืดยกยอชะลอเฉลิม
เมื่อกระนั้นจันทน์และกระแจะเจิม
ได้พูนเพิ่มเหิมฮึกอยู่ตึกราม
ครั้นเห็นห่างร้างเริดก็เกิดทุกข์
ไพรีรุกบุกเบียดเป็นเสี้ยนหนาม
สู้ต่ำต้อยน้อยตัวเกรงกลัวความ
ด้วยเป็นยามยากจนจำทนทาน
ขอเดชะพระสยมบรมนาถ
เจ้าไกรลาสโลกามหาสถาน

๑. พระสิงหะไตรภพ และพระอภัยมณี ดูเชิงอรรถ ๒ หน้า ๑๕ ข้างต้น

ทรงงัวเผือกเงือกหงอนสังวรสังวาล
ถือพัดตาลตาไฟประลัยกัลป์
ประกาศิตอิทธิเวทวิเศษประเสริฐ
ให้ตายเกิดสิ้นสุดมนุษย์สวรรค์
ตรัสอย่างไรไปเป็นเหมือนเช่นนั้น
พระโปรดฉันเชิญช่วยอำนวยพร
เผื่อว่าจักรักใคร่ที่ไหนมั่ง
ให้สมหวังดังจำนงประสงค์สมร
ทรงเวทมนตร์ดลประสิทธิ์ฤทธิรอน
เจริญพรภิญโญเดโชชัย
ที่หวังชื่นกลืนกลั้นกระสันสวาท
อย่าแคล้วคลาดเคลือบแคลงแหนงไฉน
มิตรจิตขอให้มิตรใจไป
ที่มืดไม่เห็นห้องช่วยส่องเทียน

ขอเดชะพระนารายณ์อยู่สายสมุทร
พระโพกภุชงค์เฉลิมเสริมพระเกียร
มังกรกอดสอดประสานสังวาลเวียน
สถิตเสถียรแท่นมหาวาสุกรี

895.911308J
ธม. ส๖๑๘๓ น.309.170

ทรงจักรสังข์คทาเทพาวุธ
เหยียบบ่าครุฑเที่ยวทวาทศราศี
ขอมหาอานุภาพปราบไพรี
อย่าให้มีมารขวางระคางระคาย
ที่คนคิดริษยานินทาโทษ
พระเปลื้องโปรดปราบประยูรให้สูญหาย
ศัตรูเงียบเรียบร้อยจะลอยชาย
ไปเชยสายสุดสวาทไม่ขาดวัน
ขอเดชะพระมหาวายุพัด
พิมานอัศวราชเผ่นผาดผัน
ทรงสีเหลืองเครื่องไฟประลัยกัลป์
กุมพระขรรค์กรดกระหวัดพัดโพยม
ขอเดชาวายุเวกจะเศกเวท
พอหลับเนตรพริบหนึ่งไปถึงโฉม
จะสอพลอฉอเลาะประเหลาะประโลม
เหมือนกินโสมโศกสร่างสว่างทรวง
สุมามาลย์บานแบ่งแมลงภู่
ขอสิงสู่สมสงวนไม่ควรหวง
จะเหือดสิ้นกลืนอายเสียดายดวง
จะหล่นร่วงโรยรสต้องอดออม

โอ้อกเอ๋ยเชยอื่นไม่ชื่นแช่ม
เชยที่แย้มยิ้มพรายไม่หายหอม
แต่หัสนัยน์ตรัยตรึงส์ท่านถึงจอม
ยังแปลงปลอมเปลื้องปลิดไพจิตรา
ได้บุตรีที่รักยักษ์อสูร
สืบประยูรอยู่ถึงดาวดึงสา
เราเป็นมนุษย์สุดรักต้องลักพา
เหมือนอินทราตรึงส์ตรัยเป็นไรมี

[**รำพึงผัน**]

อย่าประมาทชาติหมู่แมงภู่ผึ้ง
ประสงค์ซึ่งเสน่หาสร้อยสาหรี
ดูดอกไม้ในจังหวัดปัฐพี
ดวงใดดีมีกลีนรวยรินรส
พอบานกลีบรีบถึงลงคลึงเคล้า
ฟุบแฝงเผ้าเพ้นฟอนเกสรสด
สัจจังจริงมึงขวัญอย่ารันทด
ถ้ากลีนใกล้ได้รสเหลืออดออม
อันโกสุมพุ่มพวงดอกดวงนี้

สร้อยสาหรีรำเพยระเหยหอม
ภมรมาดปรารถนาจึ่งมาตอม
ต้องอดออมอกตรมระทมทวี
แม้นรับรักหักว่าเมตตาตอบ
เมื่อผิดชอบผ่ายหน้าจะพาหนี
เหมือนอิเหนาเขาก็รู้ไม่สู้ดี
แต่เพียงพี่นี้ก็ได้ด้วยง่ายดาย
อย่าหลบหลู่ดูถูกแต่ลูกยักษ์
เขายังลักไปเสียได้ดังใจหมาย
เหมือนตัวพี่นี้ก็ลือว่าชื่อชาย
รู้จักผ่ายฟ้าดินชินชำนาญ
ถึงน้ำทีสีขเรศชอบเชตแชวง
บ้อมกำแพงแหล่งล้อมพร้อมทหาร
เดชะฤทธิ์วิทยาปรีชาชาญ
ช่วยบันดาลได้สมอารมณ์ปอง

จริงจริงนะจะไปอุ้มเนื้ออนุ่มน่วม
ลงนั่งร่วมเรือกลพยนต์ผยอง

อยู่ท้ายพระจะได้เรียงเคียงประคอง
ครรไลล่องลอยชะเลเหมือนเภตรา
พอลมดีพี่จะให้ใช้ใบแล่น
ไปตามแผนที่ประเทศเพศภาษา
แสนสบายสายสมุทรสุดสายตา
เห็นแต่ฟ้าน้ำเขียวเปล่าเปลี่ยวทรวง
ในสาชลวนลึกโครมครึกคลื่น
สุดจะฝืนฝ่าชะเลหลวง (๑)
เห็นฝูงปลานาคินสิ้นทั้งปวง
เกิดในห้วงห้องมหาคงคาเค็ม
แขกฝาหรั่งมังค่าพวกพาณิช
สังเกตทิศถิ่นทางต้องวางเข็ม
เข้าประเทศเขตแดนเลียบแล่นเล็ม
เขาไปเต็มไปตามทางกลางนัที
ถ้าแม้นว่าปลาวาฬผุดผ่านหน้า
เรือไม่กล้าใกล้เคียงหลีกเลี่ยงหนี
แนวชลาน่าชมแม้นลมดี
ดูเร็วรี่เรือเรื่อยไม่เหนื่อยแรง

๑. ในต้นฉบับน่าจะขาดไปคำหนึ่ง อาจเป็น "สุดจะฝืนคลื่นฝ่าชะเลหลวง" หรือคำอื่นก็ได้

เย็นระรื่นคลื่นเรียบเงียบสงบ
มหรณพลิบเนตรในเขตแขวง
แม้นควันคลุ้มกลุ่มกลมเป็นลมแดง
เป็นสายแสงเสียงลั่นสนั่นดัง
บัดเดี๋ยวคลื่นครื้นครึกสะท้อกโถม
ขึ้นสาดโทรมดาดฟ้าคงคาขัง
เสียงฮือฮืออื้ออึงตูมตึงตัง
ด้วยกำลังลมกล้าสลาตัน
แต่เรือเราเบาพ่องถึงต้องคลื่น
ก็ผ่าผืนฟูสบายแล่นผายผัน
แม่เห็นคลื่นครื้นเครงจะเกรงครัน
จะรับขวัญอุ้มน้องประคองเคียง
จะเขียนธงลงยันต์ปักกันคลื่น
ให้หายรื่นราบเรียบเงียบเชียบเสียง
จะแย้มสรวลชวนนั่งที่ตั่งเตียง
ให้เอนเอียงแอบอุ่นละมุนทรวง
จะแสนชื่นรื่นรสแป้งสดหอม
เห็นจะยอมหย่อนตามไม่ห้ามหวง

เหมือนได้แก้วแววฟ้าจินดาดวง
ไว้แนบทรวงสมคะเนทุกเวลา
ออกลึกซึ้งถึงที่ชื่อสะดือสมุทร
เห็นน้ำสุดสูงฟูมดังภูมผา
ดูพลุ่งพลุ่งวุ้งวงหว่างคงคา
สูดนาวาเวียนวนไม่พ้นไป
เรือลูกค้าพาณิชไม่ชิดเฉียด
แล่นก้าวเสียดหลีกลำตามน้ำไหล
แลชะเลเภตราบ้างมาไป
เห็นไรไรรำไรเท่าหัวมือ
แม้นพรายน้ำทำฤทธิ์นิมิตรูป
สว่างวูบวงแดงดังแสงกระสือ
ต้องสุมไฟไล่ประโคมให้โหมฮือ
พักกระพือเผาหนังแก้รังควาน
แต่ตัวพี่มีอุบายแก้พรายผุด
เศกเพลิงชุดเช่นกับไฟประลัยผลาญ
ทั้งพรายน้ำทำลายวอดวายปราณ
มิให้พานพักตร์น้องอย่าหมองมัว

ดูปลาใหญ่ในสมุทรผุดพ่นน้ำ
มีดเหมือนดล้ำคลุ้มบดสลดสลัว
พุ่งทะลึ่งถึงฟ้าดูน่ากลัว
แต่ละตัวแต่ละโขดนับโยชน์ยาว
จะหยอกเย้าเผ้ายั่วให้หวั่วเราะ
ชวนชมเกาะกะเปาะกลมชื่อนมสาว
สาคเรศเขตแคว้นทุกแดนดาว
ดูเรือชาวเมืองใช้ใบไปมา
เรือสลัดตัดระกำร้อยลำหวาย
ทำเรือค่ายรายแล่นล้วนแน่นหนา
น้าวกระเชียงเสียงเฮฮุเรสุรา
ใส่เสื้อผ้าโพกนั้นลงยันต์ราย
เหมือนเรือเปล่าเสากระโดงลดลงซ่อน
ปลอมเรือจรจับบรรดาลูกค้าขาย
ตัวคนได้ไม่ล้างให้วางวาย
เจาะตีนหวายร้อยสันทุกคนไป
โดยหากว่าถ้าไปปะเรือสลัด
ศรีสวัสดิ์แววจะพรั่นประหวั่นไหว

จะอุ้มวางกลางตักสะพักไว้
โบกธงชัยให้จังงังกำบังตา
แล้วจะใช้ใบเย้องไปเมืองเทศ
ชมประเภทพวกแขกแปลกภาษา
ทั้งหนุ่มสาวเกล้ามวยสวยโสภา
แต่งกายาอย่างพราหมณ์งามงามดี
ล้วนนุ่งห่มโขมพัสตร์ถือศีลศิล
ใส่เพชรนิลเนมประดับสลับสี
แลพิลึกตึกตั้งล้วนมังมี
ชาวบุรีขี่รถบทจร
จะเชิญแก้วแววเนตรขึ้นเขตแดน
จัดซื้อแหวนเพชรรัตน์ประภัสสร
ให้สร่างทรวงดวงสุดาสถาวร
สว่างร้อนรับขวัญทุกวันคืน
จะระวังนั่งประคองเคียงน้องน้อย
ให้ใช้สอยสารพัดไม่ขัดขืน
กลืนไว้ได้ในอุระก็จะกลืน
ให้แช่มชื่นชมชะเลทุกเวลา

แล้วจะชวนนวลละอองตระกองอุ้ม
ให้ชมเพลินเนินมะงุมมะงาหรา
ไปเกาะที่อิเหนาชาวชะวา
วงศ์อสัญแดหวาน่าหวั่วเราะ
จมูกโด่งโง้งงุ้มทั้งหนุ่มสาว(๑)
ไม่เหมือนกล่าวราวเรื่องหูเหืองเจาะ
ไม่เพริศพริ้งหญิงชายคล้ายคล้ายเงาะ
ไม่มีเหมาะหมดจดไม่งดงาม
ไม่แง่งอนอ้อนแอ้นแขนไม่อ่อน
ไม่เหมือนสมรเสมอภาษาสยาม(๒)
รูปก็งามนามก็เพราะเสนาะนาม
จะพาข้ามเข้าละเมาะเกาะมาลากา
เดิมของแขกแตกฝ่าหรั่งไปตั้งตึก
แลพิลึกครึกครื้นขายปืนผา
เมื่อครั้งนั้นบันหยีอุ้มวียะดา
ชี้ชมสัตว์มัจฉาในสาคร

แม้นเหมือนหมายสายสุดใจไปด้วยพี่
จะช่วยชี้ชมตลึงเหล่าสิงขร

๑. รูปร่างดังนี้ คงพรรณนาตามที่เห็นรูปตัวหนังชวา
๒. ไม่เหมือนสมรเสมอหน้าภาษาสยาม ?

ประคองเคียงเอียงเอกเขนกนอน
ร้องละคอนอิเหนาเข้ามาลากา
แล้วจะใช้ใบบากออกจากผิง
ไปชมละเมาะเกาะวังกัลพังหา
เกิดในน้ำดำนิลดังศิลา
เหมือนรุกขาขึ้นสล้างหว่างคีริน
ชะเลรอบขอบเขาเป็นเงาง้า
เวลาน้ำขึ้นกระเพื่อมถึงเงื้อมหิน
เห็นหุบห้องปล่องชลาฝูงนาคิน
ขึ้นหากินเกยนอนชะอ้อนเนิน
ภูเขานั้นวันหนึ่งแล่นจึงรอบ
เป็นเขตขอบเทพเจ้าจอมเขาเขิน
จะชื่นชวนนวลละอองประคองเดิน
เลียบเหลี่ยมเนินเพลินชมพนมนิล
จริงนะจ๊ะจะเก็บทั้งกัลพังหา
เม็ดมุกดาคลื่นสาดกลางหาดหิน
เบี้ยอี้แก้[๑] แลรอบขอบคีริน

๑. เบี้ยอี้แก้ มีประดับชุ้มหน้าต่างโบสถ์ วิหาร และพระปรางค์ในวัดเทพธิดา

หอระฆังดังทำนอง
หอกลองใหญ่

ทั้งหอไตรแตรทอง
เป็นของหลวง

ปลูกไม้รอบขอบนอก
เป็นดอกดวง
บ้างโรยร่วงรสรื่น
ทุกคืนวัน

(หน้า ๔๐)

รูปทวารบาลหญิง ลายรดน้ำทอง

(ช่อมเขียนใหม่)

บานประตูพระวิหาร วัดเทพธิดาราม พระนคร

ระรื่นกลีนไม้หอมมีพร้อมเพรียง
สะพรั่งต้นผลดอกออกไม่ขาด
ศิลาลาดลดหลั่นชั้นเฉลียง
จะค่อยเลียบเหียบย่องประคองเคียง
เป็นพี่เลี้ยงเพี่ยงพี่ร่วมชีวา
จำปาดะอุ่นหอมกรุ่นกลีน
ก้าแผ่ผืนสินธุ์ดันบุหงา
ด้วยเกาะนี้ที่ทำเลเทวดา
แต่นกกาก็มิได้ไปใกล้กราย

แล้วจะใช้ใบไปดูเมืองสุหรัด [๑]
ท่าคลื่นซัดซึ้งวนชลสาย
ตั้งตีกรามตามตลิ่งแขกหญิงชาย
แต้มผ้าลายกะลาสีพวกตีพิมพ์
พื้นม่วงตองทองช้ำย่ำมะหวาด
ฉีกวิลาศลายล้ำของเขียนทองจั๋ม
ทำที่อยู่ดูพิลึกล้วนตึกทึม

---

๑. เมืองสุหรัต ในที่นี้คงจะหมายถึงเมืองสุราษฎร์ ปากแม่น้ำตาปี (Tapti) แถวฝั่งมลบาร์ตอนบน เหนือบอมเบย์

เรียบเรียงริมฝั่งสมุทรแลสุดตา
จะตามใจให้เพลินเจริญเนตร
ชมประเภทพราหมณ์แขกแปลกภาษา
ได้แย้มสรวลชวนใช้ไปลีลา
ไปมังกล่า [๑] ฝ่าหรั่งระวังตระเวน
กำปั่นไฟใหญ่น้อยออกลอยเที่ยว
ตลบเลี้ยวแลวิ่งดั่งจิงเหลน
ถ้วนเดือนหนึ่งจึ่งจะผลัดพวกหัศเกน
เวียนตระเวนไปมาทั้งตาบี

เมืองมังกล่าฝ่าหรั่งอยู่ทั้งแขก
พวกเจ๊กแทรกแปลกหน้าทำภาษี
แลพิลึกตึกรามงามงามดี
ตึกเศรษฐีมีทรัพย์ประดับประดา
ดูวาวแวววแก้วกระหนกกระจกกระจ่าง
ประตูหน้าต่างติดเครื่องรอบเผื่องฝา
ล้วนขายเพชรเจ็ดสีมีราคา
วางไว้หน้าตึกร้านใส่จานราย

๑. หมายถึง เบงคอล (Bengal)

แล้วตัวไปไม่นั่งระวังของ
คนซื้อร้องเรียกหาจึ่งมาขาย
ด้วยไม่มีตีโบยขโมยขมาย
ทั้งหญิงชายเช้าค่ำเขาสำราญ
นอกกำแพงแขวงเขตประเทศถิ่น
เป็นสวนอินทผาลัมทับน้ำหวาน
รองอ่างไว้ใช้ทำแทนน้ำตาล
ต้องแต่งงานขันหมากเหลือหลากจริง
ถึงขวบปีมีจันทำขวัญต้น
แต่งเหมือนคนขอสู่นางผู้หญิง
แม้นถึงปีมีลูกใครปลูกทิ้ง
ไม่ออกจริงจันหล่นลำต้นตาย
บ้านตลาดกว้างเลี่ยนเตียนตะล่ง
ถึงของหลงลืมไว้ก็ไม่หาย
ไปชมเล่นเช่นฉันว่าประสาสบาย
บ้านเมืองรายหลายประเทศต่างเพศพันธุ์

จะพาไปให้สร้างทางกุศล
ขึ้นสิงหล [๑] เห็นจะได้ไปสวรรค์
ไหว้เจดีย์ที่ทำเลเวฬุวัน
พระรากขวัญอันเป็นยิ่งเขาสิงคุตร์
คิดจะใช้ใบข่อยไปตามเข็ม
เขียนมาเต็มเล่มแล้วจะสิ้นสมุด
เหมือนหมายทางต่างทวีปเรือรีบรุด
พอสิ้นสุดสายมหาอารณพ
เหมือนเรื่องรักจักประเวศประเทศถิ่น
มิทันสิ้นสุดคำก็จำจบ
แม้นขืนเคืองเปลื้องปลิดไม่คิดคบ
จะเศร้าซบโศกสะอื้นทุกคืนวัน
เหมือนยักษีที่สิงขรต้องศรกก [๒]
ปักตรึงอกอานุภาพซ้ำสาปสรร
อยู่นพบุรี [๓] ที่ตรงหว่างเขานางประจัน
เสียงไก่ขันขึ้นนนทรีคอยตีซ้ำ

๑. เกาะลังกา ที่ตั้งประเทศลังกา
๒. หมายถึงนิทานเรื่องท้าวกกขนาก
๓. หมายถึง เมืองลพบุรี

แสนวิตกอกพญาอุณาราช
สุดหมายมาดไม่มีที่อุปถัมภ์
ศรสะเทือนเหมือนอุระจะระยำ
ต้องตีซ้ำซ้ำในฤทัยระทม

ถึงกระไรได้อุตส่าห์อาสาสมัคร
ขอเห็นรักสักเท่าซีกกระผีกผม
พอชื่นใจได้สว่างสร่างอารมณ์
เหมือนนิยมสมคะเนเถิดเทวัญ
ถวิลหวังสังวาสสวาทแสวง
ให้แจ่มแจ้งแต่งตามเรื่องความฝัน
ฝากผีปากฝากคำที่สำคัญ
ชื่อรำพันพิลาปล้ำกาพย์กลอน
เปรียบเหมือนกับขับกล่อมสนอมเสน่ห์
สำเนียงเห่เทวัญริมบรรจถรณ์
เสวยสวัสดิ์วัฒนาสถาวร
วานฟังกลอนกลอยแก่ (๑) เถิดแม่เอย ฯ

๑. ถึงเวลาที่แต่งนี้ พระภิกษุสุนทรภู่ มีอายุ ๕๖ ปี

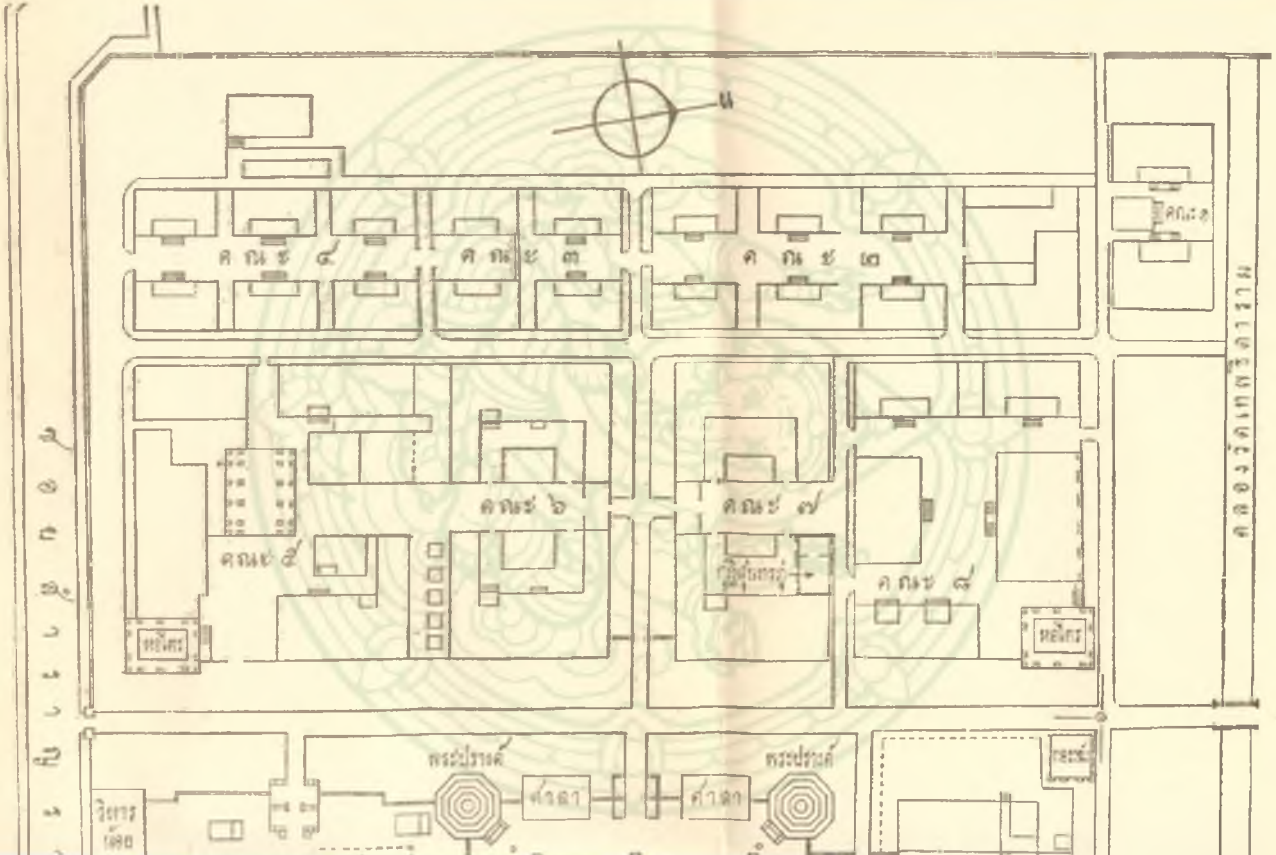
คณะ ๔
คณะ ๓
คณะ ๒
คณะ ๖
คณะ ๗
คณะ ๕
คณะ ๘
หอสมุดกลาง
หอสมุดกลาง
ประปราย์
ประปราย์
ศาลา
ศาลา
คลองวัดเทวราชกุญชร

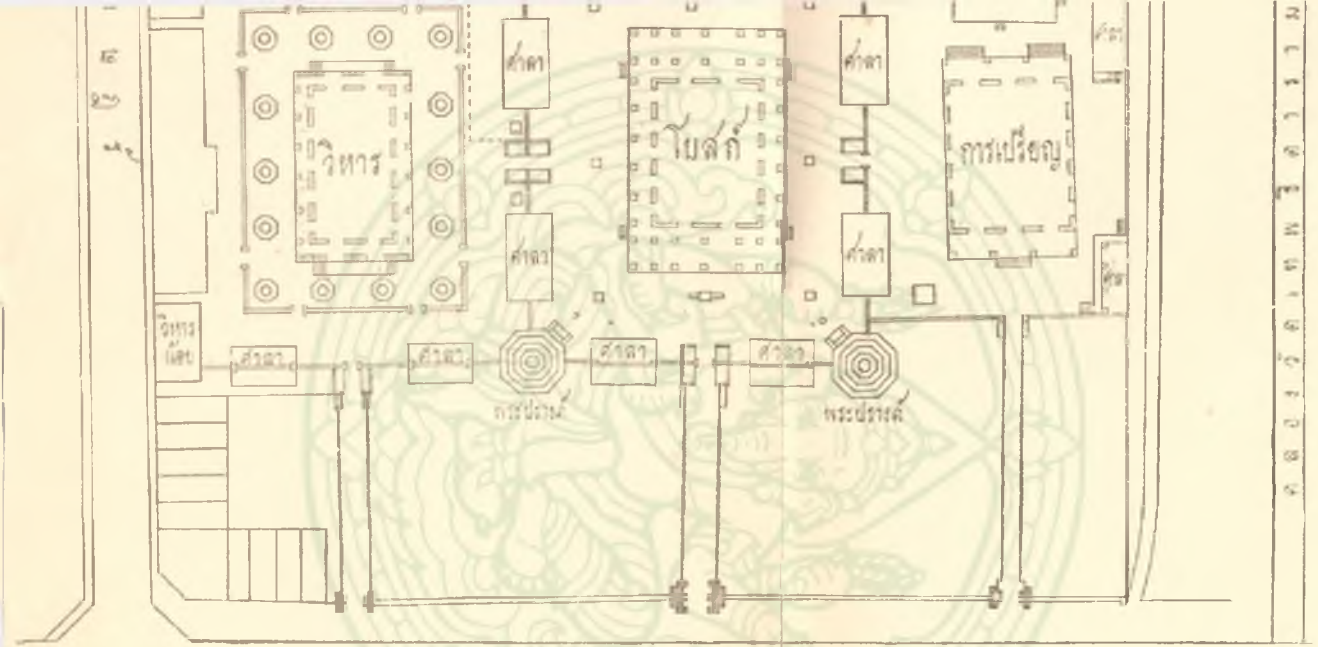

ผังบริเวณวัดเทพธิดาราม พระนคร

รายการบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายพระมงคลธรรมรังษี

เจ้าอาวาสวัดเทพธิดารามวรวิหาร

นับตั้งแต่วันมรณภาพ ถึงวันพระราชทานเพลิงศพ

วัน	เดือน	ปี	รายนามเจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๒๕	มี.ค.	๐๕	ส่วนกลาง	สวดพระอภิธรรม มาติกา
๒๖	มี.ค.	๐๕	คณะหลาน ๆ หลวงปู่ อยุธยา (บ้านคลังชัน)	สวดพระอภิธรรม มาติกา
๒๗	มี.ค.	๐๕	คุณบุ่น ศรีมุกด์ และครอบครัว	สวดพระอภิธรรม
๒๘	มี.ค.	๐๕	คุณสมศรี สิทธิสมบัติ	สวดพระอภิธรรม มาติกา
๒๙	มี.ค.	๐๕	พระศรีวิสุทธิวงศ์ วัดสุทัศน์เทพวราราม	สวดพระอภิธรรม มาติกา
๓๐	มี.ค.	๐๕	คณะกรรมการจัดฉลองไหหลำ (เจ้าแม่ทับทิม)	สวดพระอภิธรรม
๓๑	มี.ค.	๐๕	คุณนิรันดร์ นิธิรักษ์	สวดพระอภิธรรม มาติกา
๗	เม.ย.	๐๕	คุณอนุวัลย์ คูหาสวัสดิ์	สวดพระอภิธรรม
๑๔	เม.ย.	๐๕	คุณทองสืบ ใสกระจ่าง และคุณเปลื้อง สมชาติ	สวดพระอภิธรรม
๒๑	เม.ย.	๐๕	คุณนายทองอยู่ จันทรกุล	สวดพระอภิธรรม
			พระมหาบุญเรือง วัดเทพธิดาราม	" " " มาติกา
๒๘	เม.ย.	๐๕	คุณสวาท ภาคฐิน	สวดพระอภิธรรม
๕	พ.ค.	๐๕	ร.ต.อ.จาโรตม์ รุ่งเรือง และครอบครัว	สวดพระอภิธรรม
			พระครูปลัดบุญชั้น วัดมุขราชธาราม (บางยี่ขัน)	สวดพระอภิธรรม

วัน เดือน ปี	รายนามเจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
๑๒ พ.ค. ๑๕	นายแพทย์ประสิทธิ์ อมรเวช และครอบครัว	สวดพระอภิธรรม
๑๘ พ.ค. ๑๕	พระมหาเกษม ปภสฺสโร วัดราชนัดดาราม และคณะศิษย์	สวดพระอภิธรรม
๒๕ พ.ค. ๑๕	คุณป่วน ตรีทศเดช และครอบครัว	สวดพระอภิธรรม
๒๖ พ.ค. ๑๕	คุณหญิงพิศาลสรเดชจำรัสวัชรีวงศ์ และครอบครัว	สวดพระอภิธรรม
๒ มิ.ย. ๑๕	พ.อ.พลวงศ์ลัยกรรมโกวิท และครอบครัว	สวดพระอภิธรรม มาติกา
๕ มิ.ย. ๑๕	คุณเหม ผลพันพัว และครอบครัว	สวดพระอภิธรรม
๑๖ มิ.ย. ๑๕	คุณสวอง นาคะศิริ	สวดพระอภิธรรม
๒๓ มิ.ย. ๑๕	พระราชวรมุนี วัดเทพธิดาราม	สวดพระอภิธรรม มาติกา
๓๐ มิ.ย. ๑๕	คุณสุกรา ปอสูงเนิน และครอบครัว	สวดพระอภิธรรม
๑ ก.ค. ๑๕	คณะบ้านสายรัตตะกต	สวดพระอภิธรรม มาติกา
๒๕ มี.ค. ๑๐	พระสุนทรกิจโกศล วัดเทพธิดาราม	มีพระธรรมเทศนา ๑กัณฑ์ และสวดพระอภิธรรม
๓๐-๓๑ มี.ค. ๑๐	ส่วนกลาง คณะศิษย์และญาติ	สวดพระอภิธรรม

หอสมุดแห่งชาติ
สาขาจังหวัดเชียงใหม่

พิมพ์ที่โรงพิมพ์กรมแผนที่ทหาร พระนคร
พันเอก อุดม ควรผดุง ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๕๑๐